

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ  
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**Кваліфікаційна робота**

магістра

на тему **Педагогічні умови формування екологічної культури студентів у  
процесі професійної підготовки**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.0110-з  
спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки  
освітньої програми Педагогіка вищої школи  
Я. В. Сич

Керівник доцент кафедри педагогіки та  
психології освітньої діяльності,  
к.філос.н., доцент Іванова Л.С.

Рецензент доцент кафедри педагогіки та  
психології освітньої діяльності,  
к.психол.н., доцент Овсяннікова В. В.

Запоріжжя

2021

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**  
**ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Факультет соціальної педагогіки та психології

Кафедра педагогіки та психології освітньої діяльності

Рівень вищої освіти магістр

Спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки

Освітня програма Педагогіка вищої школи

**ЗАТВЕРДЖУЮ**

Завідувач кафедри \_\_\_\_\_

д.пед.н., проф. О.І. Іваницький

« \_\_\_\_ » \_\_\_\_\_ 2021 р.

**ЗАВДАННЯ**  
**НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ**

Сич Яні Володимирівні

---

1. Тема роботи Педагогічні умови формування екологічної культури студентів у процесі професійної підготовки

керівник роботи Іванова Лариса Сергіївна, к.філос.н.

затверджені наказом ЗНУ від «30» липня 2021 року № 1137-с

2. Строк подання студентом роботи \_\_\_\_\_

3. Вихідні дані до роботи аналіз наукової літератури

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) уточнити сутність та зміст екологічної культури студентів; виділити особливості формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей; визначити та обґрунтувати педагогічні умови формування екологічної культури майбутніх учителів; виявити критерії, показники та рівні сформованості екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей; розробити та експериментально перевірити методику формування екологічної культури майбутніх учителів у процесі професійної підготовки.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) 3 таблиці, 2 рисунка

## 6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Іванова Л.С., доцент		
Розділ 1	Іванова Л.С., доцент		
Розділ 2	Іванова Л.С., доцент		
Висновки	Іванова Л.С., доцент		

7. Дата видачі завдання \_\_\_\_\_

## КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	березень 2021 р.	Виконано
2	Робота з науковими джерелами	квітень 2021 р.	Виконано
3	Написання вступу	травень 2021 р.	Виконано
4	Робота над першим розділом	серпень 2021 р.	Виконано
5	Робота над другим розділом	вересень-жовтень 2021 р.	Виконано
6	Написання висновків	жовтень 2021 р.	Виконано
7	Оформлення роботи	листопад 2021 р.	Виконано
8	Проходження передзахисту	листопад 2021 р.	Виконано
9	Проходження нормоконтролю	листопад 2021 р.	Виконано
10	Захист	грудень 2021 р.	

Студент \_\_\_\_\_ Я. В. Сич

Керівник роботи \_\_\_\_\_ Л. С. Іванова

**Нормоконтроль пройдено**

Нормоконтролер \_\_\_\_\_ І.В. Козич

## РЕФЕРАТ

**Кваліфікаційна робота:** 117 сторінок, 3 таблиці, 2 рисунка, 84 джерела, 5 додатків.

**Мета дослідження:** визначити, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей у процесі професійної підготовки.

**Об'єкт дослідження:** процес формування екологічної культури студентів – майбутніх учителів.

**Предмет дослідження:** педагогічні умови формування екологічної культури студентів у процесі професійної підготовки.

**Методи дослідження:** аналіз наукової літератури, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація; педагогічний експеримент, педагогічне спостереження, анкетування, бесіда, інтерв'ю, опитування, тестування.

**Наукова новизна** одержаних результатів дослідження: визначено й обґрунтовано педагогічні умови формування екологічної культури майбутніх учителів у процесі професійної підготовки; виявлено та охарактеризовано структурні компоненти екологічної культури, розроблено критерії та показники сформованості екологічної культури студентів; розроблено методiku формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей.

Матеріали роботи можуть бути використані викладачами закладів вищої освіти для подальшого розвитку екологічної культури майбутнього фахівця, у пошуково-дослідницькій діяльності студентів, магістрів, аспірантів та в системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

**Ключові слова:** КУЛЬТУРА, ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА, ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ, ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА, ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА СТУДЕНТІВ, ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ, ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ, ТРЕНІНГ.

## SUMMARY

### **Sych Y. V. Pedagogical Conditions of Ecological Culture Formation of Students in Professional Training Process.**

The work is presented on 117 pages of printed text, contains 3 tables, 2 figures. The list of references includes 84 sources.

The object of the study: the process of forming the ecological culture of students - future teachers.

The subject of research: pedagogical conditions of formation of ecological culture of students in the process of professional training.

The purpose of the research: to determine, theoretically substantiate and experimentally test the pedagogical conditions of formation of ecological culture of students of pedagogical specialties in the process of professional training.

The essence and content of ecological culture of students are specified in the work; features of formation of ecological culture of students of pedagogical specialties are allocated; the pedagogical conditions of formation of ecological culture of future teachers are defined and substantiated; criteria, indicators and levels of formation of ecological culture of students of pedagogical specialties are revealed; the technique of formation of ecological culture of future teachers in the process of professional training is developed and experimentally checked.

The practical significance of the study is to develop methods for forming the environmental culture of students of pedagogical specialties.

**Key words:** culture, environmental education, ecological culture, ecological culture of students, formation of ecological culture of students, pedagogical conditions, training.

## ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ.....	11
1.1. Сутність і зміст поняття «екологічна культура».....	11
1.2. Наукові підходи до формування екологічної культури студентів....	21
1.3. Особливості формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей.....	32
1.4. Педагогічні умови формування екологічної культури майбутніх учителів.....	42
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ.....	54
2.1. Критерії, показники та рівні сформованості екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей.....	54
2.2. Організація й методика проведення експериментального дослідження.....	66
2.3. Аналіз результатів дослідження реалізації педагогічних умов формування екологічної культури майбутніх учителів.....	78
ВИСНОВКИ.....	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	93
ДОДАТКИ.....	101

## ВСТУП

Глобальний характер та всесвітня значущість екологічних проблем нині є загально визнаними. Згідно з Концепцією екологічної освіти України їх виникнення пояснюється багаторічним пануванням споживацького ставлення до природи, незнанням та руйнуванням народних традицій раціонального природокористування, недооцінкою екологічних знань, низьким рівнем упровадження в практику досягнень педагогічної науки.

Підготовка сучасних фахівців до екологічно виправданої діяльності в професійній сфері, формування в них екологічної культури є одним із пріоритетів професійної освіти та одним із шляхів реалізації положень «Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті», «Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 рр.», «Концепції екологічної освіти в Україні», Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 року» та ін.

Усвідомлення першопричин критичного стану навколишнього середовища, які висвітлені в працях С. Дерябо, В. Грубінка, М. Мойсеєва, В. Ясвіна та інших сприяло продукуванню ними висновку про те, що екологічна криза за своєю сутністю носить світоглядний, духовно-етичний характер. Ці науковці вважають, що ядром освіти повинна стати екологічна освіта, екологічне виховання та зокрема екологічна культура.

Дослідженню змісту та структури екологічної культури присвячені праці В. Крисаченка, О. Салтовського, І. Суравегіної, Е. Флешар та ін. Проблема формування екологічної культури та екологічної відповідальності фахівця в процесі його підготовки у закладі вищої освіти знайшла відображення в працях Л. Білик, Т. Вайда, В. Гончарук, О. Король, Л. Лук'янової, О. Матеюк, Н. Негруци, Т. Нінової, Т. Пузир, Л. Романишиної, Г. Тарасенко та ін.

Увага багатьох дослідників щодо теоретичних і методичних засад

підготовки студентів у закладах вищої освіти зосереджена на визначенні особливостей психолого-педагогічних та дидактичних умов оволодіння професійною діяльністю та формуванні професійно важливих особистісних якостей (О. Гончарова, Л. Гусак, Т. Красикова, Л. Онучак, О. Пиндик). Однак, залишається недостатньо вивченою проблема формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей у процесі професійної підготовки.

На сьогоднішній день вимоги суспільства до екологічної складової в професійній діяльності педагогів та якість їхньої фахової підготовки породжують низку суперечностей: між невідповідністю якості педагогічної діяльності викладачів і недостатньою пізнавальною активністю студентів; вимогами реальності й рівнем екологічної культури студентів; вимогами до їхньої практичної діяльності і рівня професійних компетенцій.

Недостатність теоретичних і методичних розробок цієї проблеми, її соціально-педагогічна й екологічна значущість, актуальність та наявні суперечності обумовили вибір теми магістерської роботи «Педагогічні умови формування екологічної культури студентів у процесі професійної підготовки».

**Мета дослідження:** визначити, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей у процесі професійної підготовки.

**Об'єктом дослідження** є процес формування екологічної культури студентів – майбутніх учителів.

**Предметом дослідження** є педагогічні умови формування екологічної культури студентів у процесі професійної підготовки.

Відповідно до мети окреслено такі **завдання дослідження:**

1. Уточнити сутність та зміст екологічної культури студентів.
2. Виділити особливості формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей.
3. Визначити та обґрунтувати педагогічні умови формування екологічної культури майбутніх учителів.



4. Виявити критерії, показники та рівні сформованості екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей.

5. Розробити та експериментально перевірити методіку формування екологічної культури майбутніх учителів у процесі професійної підготовки.

**Теоретико-методологічною основою дослідження** є філософські положення про взаємодію в системі «людина - природа» (В. Вернадський, Е. Гиросов, В. Крисаченко, М. Мойсеев та ін.); положення інтеграції екології з іншими науками (Г. Білецька, О. Король, І. Козловська та ін.); екологічної психології (С. Дерябо, В. Ясвін); значення екологічних знань у процесі формування екологічної культури (М. Бауер, В. Некос); закономірності впливу екологічного виховання на формування екологічної культури (М. Бойчева, В. Грубінко, А. Некос, Н. Пустовіт та ін.); концепції професійної підготовки студентів (Р. Гуревич, Л. Лук'янова, А. Мойсеюк).

**Методи дослідження.** Для комплексного дослідження педагогічних умов формування екологічної культури студентів було використано комплекс взаємопов'язаних методів: теоретичні – аналіз наукової літератури, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація; емпіричні – педагогічний експеримент, педагогічне спостереження, анкетування, бесіда, інтерв'ю, опитування, тестування.

#### **Наукова новизна одержаних результатів дослідження:**

- визначено й обґрунтовано педагогічні умови формування екологічної культури майбутніх учителів у процесі професійної підготовки (реалізація діяльнісного підходу до формування екологічної культури студентів; забезпечення позитивної мотивації майбутніх учителів до формування екологічної культури; використання інноваційних форм, методів і технологій навчання для активізації навчально-пізнавальної діяльності);

- виявлено та охарактеризовано структурні компоненти екологічної культури (мотиваційний, знаннєвий, гностичний, поведінковий), розроблено критерії і показники сформованості екологічної культури студентів – майбутніх учителів (мотиваційна готовність, сформованість особистісної позиції, рівень

екологічних знань);

- розроблено методику формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей.

**Практичне значення** дослідження полягає у розробці методики формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей.

Матеріали роботи можуть бути використані викладачами закладів вищої освіти для подальшого розвитку екологічної культури майбутнього фахівця, у пошуково-дослідницькій діяльності студентів, магістрів, аспірантів та в системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

Кваліфікаційна робота пройшла апробацію на науково-методичному семінарі кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності (протокол № 4 засідання кафедри ППОД від 24.11.2021 р.).

## РОЗДІЛ 1

### ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

#### 1.1. Сутність і зміст поняття «екологічна культура»

Екологічна культура є складовою загальної культури людини. Згідно з визначенням Великого тлумачного словника сучасної української мови [6], культура – це сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його історії; спосіб та результат людської діяльності; те, що створюється для задоволення духовних потреб людини; освіченість, вихованість; це творча діяльність у всіх сферах буття та свідомості, що є діалектичною єдністю опредмечування (створення ціннісних норм, знакових систем тощо) і розпредмечування (засвоєння культурної спадщини), які спрямовані на перетворення навколишньої дійсності та збагачення внутрішнього простору особистості.

Проте серед дослідників немає єдиного погляду на зміст поняття культури. Французький дослідник А. Моль налічує близько 250 визначень культури [47].

Останніми роками поняття культури уточнювалося, поглиблювалося, усе частіше піддавалося критиці односторонніх підходів. У кінці 80-х років у культурології виділилися три порівняно чітких підходи до розуміння культури.

Перший підхід підкреслює динамічний характер культури як процесу розвитку «сутнісних сил» людини як суб'єкта конкретно-історичного процесу. Прихильниками цього підходу є Н. Злобін, Л. Коган, В. Межуєв та ін.

Другий підхід (системний) відображено в працях М. Кагана, Е. Давидовича та Ю. Жданова та ін. У межах цього підходу культура виступає як система, що формує початок будь-якої діяльності.

У межах третього, соціально-ціннісного (аксіологічного), підходу

культура розглядається як система цінностей. Прихильниками цього підходу є С. Глазачев та ін.

У сучасній культурології поняття «культура» актуалізується на буденному і теоретичному рівнях. У повсякденній свідомості культура тлумачиться як щось нормативне, задане, як зразок, на який мають рівнятися представники конкретного суспільства тієї чи тієї професійної групи. Буденне розуміння культури в основному розкриває її виховну функцію, спрямовану на регулювання поведінки, формування якостей особистості, способу життя [4, 51].

Аналізуючи відомі підходи, ми у своєму дослідженні дотримувалися таких положень:

- по-перше, культура – це «впорядкована система інформації, що передається за соціальними каналами та кодує поведінкові й когнітивні характеристики соціальних груп, включаючи такі аспекти, як відносини, знання, переконання, уміння, навички» [17];

- по-друге, культура – це певний процес, ступінь свободи суспільної людини та показник цієї взаємодії;

- по-третє, культура розглядається нами як універсальний спосіб взаємодії з середовищем життєдіяльності, що є специфічно властивим людині;

- по-четверте, культура як зміст цивілізації відображає її базисні традиції, тобто стійкі стереотипи, які зумовлюють загальні параметри для способів постановки та вирішення різних проблем у цілому й виховально-освітніх зокрема;

- по-п'яте, стрижнем будь-якої цивілізації та, відповідно, її культури є духовна культура та її етична складова;

- по-шосте, культура відображає систему начал, які формують творчу діяльність людини [43].

З-поміж різноманітних форм культури виокремлюється така її форма, як екологічна культура.

Теоретичний аналіз наукової літератури також свідчить, що деякі автори

виступають взагалі проти вживання поняття «екологічна культура», вважаючи, що «екологічна культура» – етап розвитку, який охоплює всю культуру в цілому (С. Глазачов [11]).

В. Гончарук зазначає, «що екологічну культуру можна назвати як атрибутивною, тобто органічним складником людського життя із початку його зародження, так і феноменальною (з ХХ ст.), коли суспільство все більше і більше переконується в необхідності здійснення повсюдних змін, у переорієнтації людського мислення, що приведе до здорового, повноцінного, щасливого життя у гармонії із природою, з оточуючим світом» [13, 29-30].

Ми повинні розуміти екологічну культуру двояко: згідно з однією точкою зору, це сукупність певних дій, технологій освоєння людиною природи, які забезпечують принаймні стійку рівновагу в системі «людина – довкілля»; відповідно до іншої, це теоретична галузь знань про місце людини в біосфері як істоти діяльної, що організує її структурні та функціональні блоки, як чинника регуляції стану біосфери, що дедалі зростає у своїх можливостях [21, 415].

Частина дослідників це поняття зводить до культури природно-перетворювальної діяльності (М. Каган, А. Кочергін, Ю. Марков та М. Васильєв та ін.).

У педагогічній літературі для характеристики цілісного процесу формування екологічної культури часто використовуються різні категорії, що створює певні труднощі. Особливо це стосується визначених понять, їх співвіднесеності між собою, змістовного визначення кожного з них.

За частотою звернення до дослідження питань екологічної культури пріоритет належить педагогіці, де акцент переважно здійснюється на екологічну освіту, екологічне виховання та розвиток екологічного мислення. У зв'язку з цим виникла потреба у розгляді й розмежуванні таких понять, як «екологічна освіта», «екологічне виховання», «екологічна культура».

Дослідження в галузі екологічної освіти та виховання, що було розпочато в шістдесяті роки ХХ ст., у сімдесяті роки ХХ ст. здійснено в межах системного підходу (Я. Габеєв, А. Момотова та ін.). Всебічний аналіз цих питань розглянуто

у працях А. Захлебного, Г. Пономарьової.

На думку Л. Мельника, екологічна освіта – це процес та результат засвоєння систематизованих знань, умінь та навичок теорії та практики раціонального природокористування й охорони природи, формування екологічного мислення та світогляду, що базуються на принципі індивідуальної екологічної відповідальності [44].

У дослідженні Е. Флешар екологічна освіта розглядається як процес, в результаті якого формуються відповідні знання та навички теоретичної і практичної роботи у галузі охорони навколишнього середовища. Автор зазначає, що саме завдяки екологічній освіті в структурі особистості формуються пізнавальні орієнтири й духовні цінності, які необхідні для відповідального ставлення людини до довкілля, позитивного та дбайливого ставлення до об'єктів природи [80].

Згідно з В. Грубінком, екологічна освіта – це сукупність таких компонентів: екологічні знання – екологічне мислення – екологічний світогляд – екологічна етика – екологічна культура – екологічні компетенції [16].

М. Мойсєєв [46] визначає три істотно різних напрямки екологічної освіти. Перший напрямок – світоглядний, завдяки якому продовжується освітній (виховний) напрямок, який було закладено ще в середній школі.

У межах другого напрямку розглядається екологічний професіоналізм майбутнього фахівця. Цей напрям є орієнтованим на майбутню професійну діяльність студента, зокрема знання ним основних екологічних принципів та новітніх технологій, здатність до раціонального та екологічно доцільного вирішення професійних завдань з урахуванням усіх природоохоронних вимог тощо. Ця підготовка визначається специфікою навчальних закладів у процесі професійної підготовки фахівців різних галузей.

Згідно з третім напрямком існує необхідність у підготовці фахівців, які здатні вирішувати множинні завдання, що виникають у процесі взаємодії в системі «людина-природа», фахівців, які володіють системними екологічними знаннями, а також всебічною підготовкою в галузі норм права, економіки та

готові до вирішення повсякденних екологічних завдань та глобальних екологічних проблем [46].

Під екологічною освітою розуміємо неперервний процес засвоєння цінностей і понять, які спрямовані на формування умінь і навичок, необхідних для осмислення й оцінки взаємозв'язків між людьми, їхньою культурою і навколишнім середовищем, формування екологічного мислення і світогляду, які базуються на принципах екологічної відповідальності [55, 688].

Екологічна освіта спрямовується на поєднання раціонального й емоційного у взаємовідносинах людини з природою на базі принципів добра й краси, розуму й свідомості, патріотизму й універсалізму, наукових знань і дотримання екологічного права. Екологічна освіта – сукупність екологічних знань – екологічного мислення – екологічного світогляду – екологічної етики – екологічної культури. Кожному компоненту відповідає певний рівень (ступінь) екологічної зрілості: від елементарних екологічних знань, уявлень дошкільного рівня до їх глибокого усвідомлення і практичної реалізації на вищих рівнях. Умовно можна виділити такі узагальнені рівні екологічної зрілості: початковий (інформативно-підготовчий), основний (базово-світоглядний), вищий, профільно-фаховий (світоглядно-зрілий) [2, 205].

У результаті аналізу документів різних міжнародних організацій, які займаються вивченням та пропагандою екологічної освіти (ЮНЕП, ЮНЕСКО та ін.) ми виокремили основні, на наш погляд, її принципи:

- комплексності екологічної освіти і виховання;
- системності, систематичності і неперервності процесу екологічного навчання в системі освіти;
- міждисциплінарний підхід до формування екологічної культури;
- взаємозв'язок глобального, національного та регіонального рівнів екологічних проблем у навчально-виховному процесі;
- поєднання високопрофесійних екологічних знань з високоморальними загальнолюдськими цінностями, синтез природничо-наукових та соціогуманітарних знань.

Нами зроблено порівняльний аналіз понять «виховання» і «формування» у контексті предмета нашого дослідження. В останні роки ХХ ст. з'явився перелік фундаментальних праць С. Дерябо, М. Мойсеєва, В. Ясвіна та ін., що описують психолого-педагогічні аспекти формування в особистості екологічно відповідних якостей, методи їх психолого-педагогічної діагностики.

Проблема екологічного виховання стала об'єктом уваги філософських та соціологічних досліджень, що розглядають екологічні проблеми як загальнолюдські. До них належать праці Г. Бачинського, Е. Гирусова, А. Кочергіна, В. Крисаченка, О. Салтовського, М. Хилька та ін.

Разом з усвідомленням суспільством того факту, що екологічне виховання є однією з основних ланок у процесі подолання суперечностей у системі «суспільство – природа», з'явилися праці, що мають загальнотеоретичне й методологічне значення. Серед них можна відзначити праці М. Бауера, А. Захлебного, А. Некос, Г. Тарасенко.

С. Дерябо та В. Ясвин визначають екологічне виховання як психолого-педагогічний процес, метою якого є формування у особистості не лише наукових знань, але й певних переконань, моральних принципів, що визначають її життєву позицію та поведінку в галузі охорони навколишнього середовища й раціонального використання природних ресурсів, екологічної культури окремих громадян та всього суспільства в цілому [18].

Основним принципом екологічного виховання є принцип матеріальної єдності світу, що органічно включає проблему системи соціально-екологічного виховання в систему формування наукового світогляду. Серед інших можна також виділити принципи комплексності, безперервності, патріотизму, поєднання особистісних та загальних інтересів.

О. Салтовський зазначає, що у процесі екологічного виховання формується певна система екологічних цінностей, які визначатимуть бережливе ставлення людини до природи, спонукатимуть її до розв'язання проблеми глобальної екологічної кризи. Екологічне виховання передбачає не лише передачу знань, але й формування переконань, готовності особистості до



конкретних дій, і включає в себе знання та вміння здійснювати поряд з охороною природи також і раціональне природокористування [69].

Ми виходимо з того, що «формування екологічної культури» та «екологічне виховання» – органічно взаємопов'язані поняття, але такі, що не співпадають повністю. Екологічне виховання – це управління розвитком у людини екологічної культури за допомогою систематичного впливу на духовне й фізичне в ній, екологічної освіти й організації соціального середовища, у результаті якого виробляються звички певної вихованості а саме – екологічної. Поняття «формування», згідно з визначенням Великого тлумачного словника сучасної української мови, це – «давати існування чому-небудь; створювати, надаючи якоїсь структури, організації, форми» [6, 154]. Як друге смислове значення виховання, це поняття відображає простір (школа, сім'я, дружнє оточення тощо, що формує особистість, і найбільш адекватно простежує процес розвитку форми виявів людини, який відбувається під впливом об'єктивних обставин природного й соціального середовища.

На наш погляд, екологічне виховання – це формування у особистості екологічної свідомості як сукупності знань, мислення, почуттів, волі й готовності до активної природоохоронної діяльності, що допомагає розуміти навколишню дійсність як середовище існування та як естетичну досконалість і орієнтує на бережливе ставлення до неї, що дозволяє заздалегідь передбачувати й попереджати негативні наслідки промислового засвоєння природних багатств.

У розумінні завдань та змісту екологічного виховання все більшого значення набували власне виховні питання: необхідність формування екологічної свідомості й відповідального ставлення кожної людини до природи в межах концепції екологічної культури.

До початку 90-х років теорія та практика екологічного виховання впритул підійшли до розуміння нерозривного зв'язку розвитку особистості й формування екологічної культури як суспільства, так і конкретної людини.

Поняття «екологічна культура» широко застосовується сьогодні в науковій, науково-популярній літературі, у засобах масової інформації, проте,

незважаючи на це, воно до цих пір не має загальноприйнятого тлумачення. Складність питання полягає ще й у тому, що феномен екологічної культури зв'язує два самостійних поняття – «екологію» і «культуру», які в науковій літературі поки не отримали загальноприйнятого визначення. Наприклад, як відзначають Н. Єфіменко, О. Король, та ін., екологічна культура є частиною загальної культури особистості. О. Горелов підкреслює, що поняття «культура» є екологічним саме по собі, оскільки виходить з терміна «обробіток землі» (з лат. – обробка) [14].

На наш погляд, поняття «екологічна культура» має широкий зміст, бо в нього, разом з природними включені й соціальні чинники, що відображають матеріальне та духовне виробництво, соціальну діяльність людей і визначають організацію суспільства.

У педагогічній літературі екологічна культура особистості трактується як цілісна система взаємозв'язаних елементів: системи екологічних знань (природничо-наукових, ціннісних, нормативних, практичних та інших), екологічного мислення, що включає встановлення причинно-наслідкових, імовірнісних, прогностичних та інших видів зв'язків та усвідомлення причин, сутності й шляхів вирішення екологічних проблем, системи цінностей як внутрішнього стрижня екологічної культури, у якій природа розглядається як універсальна цінність, і екологічна якість середовища займає одне з провідних місць, культури відчуттів як певного «морального резонансу», співчуття, співпереживання та інших відчуттів, культури екологічно виправданої поведінки, перетворення екологічних знань, що характеризується ступенем мислення та культури відчуттів у повсякденній нормі вчинку. Виявом екологічної культури особистості суб'єкта є екологічно обумовлена відповідальна діяльність.

Проте, на наш погляд, до формування культури відчуттів як компоненти, що визначає культуру екологічно виправданої поведінки, підходили формально, що призвело до накопичення «чистих» екологічних знань, не втілених у життєдіяльності людей.

Розглядаючи поняття «екологічна культура», О. Захлебний визначає її як здатність особистості користуватися набутими екологічними знаннями та вміннями у практичній діяльності [24].

С. Глазачов та Е. Когай вважають, що подальший розвиток цивілізації є можливим при забезпеченні високого рівня духовної та екологічної культури, яка визначає екологічно доцільні способи взаємодії суспільства і природи. Автори розуміють екологічну культуру як ставлення людини до природного місця існування, до свого соціального оточення, до самої себе як до частини природи [11].

У педагогічній літературі одними з перших компоненти екологічної культури виділили А. Захлебний та ін. Основними складовими екологічної культури особистості є знання, переконання, готовність до практичної діяльності, що узгоджуються з вимогою дбайливого ставлення до природи.

Трактування структури екологічної культури знайшло відображення в навчальних посібниках для учнів середніх загальноосвітніх шкіл та студентів ЗВО. Наприклад, Н. Винокурова, В. Трушин розглядають екологічну культуру як сукупність екологічних знань, умінь, екологічного мислення, ціннісних орієнтацій, екологічно виправданої поведінки, вважаючи при цьому найважливішим компонентом знання та вміння [8].

На думку Е. Флешар, екологічна культура – це особливе особистісне утворення, що складається з таких елементів:

- здатність бачити специфіку та складність природних явищ, знаходити в них взаємообумовлені зв'язки й правила поведінки з ними;
- цілісність знань про навколишнє середовище;
- здатність логічно мислити у межах екологічної безпеки;
- готовність до застосування законів, що охороняють навколишнє середовище;
- здатність до створення конструктивних етичних положень, які регулюють відносини людини з навколишнім природним середовищем;
- здатність нести відповідальність за збереження навколишнього

середовища [80].

В. Крисаченко вважає, що екологічна культура – цілепокладаюча діяльність людини (включаючи й наслідки такої діяльності), що спрямована на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів та процесів) відповідно до власних потреб та намірів [34].

А. Ільїна, підкреслює, що екологічна культура є частиною світогляду учнів, визначає її як складне духовно-практичне утворення в системі світогляду, яке здатне об'єднувати світоглядні переконання, що стосуються взаємодії людини з навколишнім світом та реалізувати світоглядне орієнтування особистості у цій галузі [25]. Автор представляє структуру екологічної культури у вигляді узагальнених екологічних знань, екологічної самосвідомості (усвідомлення власних взаємозв'язків зі світом природи й формування екологічних цінностей), цілепокладання в діяльності, пов'язаній з природою. Разом з цим, автор розкриває сутність екологічної культури як особливу вищу форму екологічної свідомості. Екологічна культура як частина цілісного світогляду є сукупністю найбільш загальних ідей про взаємодію людини з природним оточенням, активно сприйнятих особистістю. Екологічна культура – це позиція людини у ставленні до природи, форма вияву екологічної свідомості, що органічно входить в систему світогляду як інтеграція знань, самосвідомості й цілепокладань особистості. Екологічну культуру даний дослідник визначає як важливий компонент світоглядних переконань та здійснює функції світоглядного орієнтування особистості в галузі взаємин з навколишнім середовищем.

Досліджуючи сутність екологічної культури, О. Салтовський зазначає, що «...вона включає в себе певний зріз суспільно виробленого способу самореалізації людини в природі, культурних традицій, життєвого досвіду, моральних почуттів та моральної оцінки ставлення до природи... Це сукупність знань, норм, стереотипів та «правил поведінки» людини в оточуючому її природному світі» [69, 144].

Концепція неперервної екологічної освіти та виховання в Україні [66]

визначає такі основні характеристики екологічної культури: різнобічні глибокі знання про навколишнє середовище (природне й соціальне); наявність світоглядних ціннісних орієнтацій стосовно природи; екологічний стиль мислення та відповідальне ставлення до природи й свого здоров'я; володіння вміннями й навичками щодо вирішення екологічних проблем, насамперед на місцевому та локальному рівнях; безпосередня участь у природоохоронній діяльності; передбачення можливих та негативних віддалених наслідків природоперетворюючої діяльності людини.

## **1.2. Наукові підходи до формування екологічної культури студентів**

Низка дисертаційних досліджень присвячена проблемі формування екологічної культури: О. Король, Л. Лук'янова. У дослідженнях Т. Вайди, Т. Нінової, Г. Пономарьової розкрито зміст, структуру, педагогічні умови, методику формування екологічної культури майбутнього педагога.

У наукових дослідженнях Н. Грейди, Н. Назарової, М. Швед розглянуто питання удосконалення форм, змісту екологічної освіти в навчально-виховному процесі, розвитку екологічного мислення школярів та студентів закладів вищої освіти. Актуальним є дослідження Л. Білик, присвячене формуванню екологічної відповідальності студентів у системі виховної роботи вищого технічного навчального закладу [1].

Дослідження А. Некос дає змогу автору зробити висновок, що в процесі екологічної освіти і виховання надзвичайно важливим є досягнення єдності аспектів пізнання, переконання та поведінки. Авторська модель формування особистості в процесі екологічної освіти й виховання передбачає, що екологічно виправдану діяльність особистості визначають активність, свідомість та культура, які формують екологічно орієнтовані мотиви й потреби, переконання та настанови особистості [51].

У результаті теоретичного аналізу літератури виявлено, що при

дослідженні феномена екологічної культури учені виділяють три рівні соціально-філософського аналізу:

- а) загальнолюдський (при вирішенні глобальних екологічних проблем);
- б) конкретно-історичний, у даному суспільстві (при розв'язанні практичних задач екологічного характеру, пов'язаних із загостренням екологічної ситуації);
- в) індивідуальний, на рівні особистості (при організації системи екологічного виховання та освіти суб'єкта).

Відповідно до першого рівня ми відносимо праці, що присвячені теоретико-методологічному аспекту взаємодії людини, суспільства та природи, аналізу культурних основ цієї взаємодії. У першу чергу слід назвати ім'я В. Вернадського, який одним із перших побачив небезпеку неконтрольованої діяльності суспільства в перетворенні природи й намітив основні напрями перетворення стихійних процесів дії на природу в перетворюючі [7].

У теоретичному плані інтерес складають праці Е. Гирусова, М. Мойсеева, що розвивають вчення В. Вернадського.

Проблеми взаємодії людини, суспільства та природи достатньо широко висвітлені у працях зарубіжних учених Б. Коммонера, Е. Пестеля, А. Печчеї.

У методологічному плані певний інтерес викликають праці Н. Мамедова, М. Бауера, В. Крисаченка, М. Хилька, присвячені загальним філософським проблемам екології, а також праці Л. Когана, Г. Бачинського, О. Салтовського, що спрямовані на соціально-філософський аналіз культури, з'ясування її специфіки у взаємодії з природою.

Другу групу складають праці, де розглядаються різні аспекти екологічної культури та проблеми її формування. Це, у першу чергу, стосується праць Е. Гирусова, І. Лаптева, В. Крисаченка, у яких екологічна культура розглядається як цілісне утворення.

У межах цієї групи наукових праць визначилися два різних підходи у дослідженні екологічної культури. Перший підхід трактує екологічну культуру як соціальне явище, як одну з найважливіших характеристик культури

суспільства й самої людини.

Другий підхід, який умовно можна назвати «особистісним», розглядає екологічну культуру як якісну характеристику суспільної культури особистості, її свідомості й поведінки.

Наявність цих двох підходів визначається тим, що екологічну культуру можна розглядати у двох аспектах: об'єктивно, як результат людської діяльності у сфері матеріального й духовного виробництва, і суб'єктивно, у вигляді невід'ємної характеристики якостей людини. У широкому сенсі вона виражає досягнутий рівень взаємодії людини з природою на основі існуючого рівня розвитку всієї системи суспільних відносин, оскільки вся їх суть, сукупність усіх сфер суспільного життя в тій чи іншій мірі пов'язані з підтримкою та розвитком суспільно необхідного процесу обміну речовин між людиною і природою. Тоді людина виступає як об'єкт дії з боку соціальних інститутів культури суспільства. У вузькому сенсі, через свою практичну діяльність, самоосвіту, самовиховання, людина здійснює процес, у якому виступає як суб'єкт перетворення природного середовища, екологічних відносин суспільства, самої себе та своєї індивідуальної екологічної культури.

У більшості випадків ці два підходи розрізняються, і екологічна культура, як і будь-який інший вид культури (політичної, естетичної тощо), розглядається в широкому сенсі, як певний рівень розвитку суспільства й об'єктивні умови формування того чи іншого виду культури, робляться спроби виявити сутність екологічної культури, визначити її структуру як на рівні суспільства, так і на рівні особистості, які досить розрізняються між собою, указуючи, таким чином, на складність та неоднозначність цього поняття [43].

Не зменшуючи значущості цього підходу, слід зазначити, що суб'єктивна сторона процесу формування екологічної культури, моральне життя кожної конкретної людини мають не менш визначальне значення, бо проблему вибору кожен вирішує індивідуально.

Третю групу досліджень представляють праці, що аналізують різні аспекти екологічної освіти й виховання. Ці питання набули свого висвітлення у

працях Л. Білик, Д. Бома, С. Глазачова, А. Захлебного, В. Комендара, А. Некос, І. Суравегіної та ін. У них розглядаються різні напрями екологічної освіти й виховання серед різних груп людей в системах освіти різного рівня, зокрема у закладах вищої освіти; проводиться розробка моделей екологічної освіти, досліджуються підходи до організації екологічної освіти, розглядаються проблеми молодіжного екологічного руху.

На початку 90-х років ХХ ст. намітився новий напрям у розвитку проблем екологічного виховання: формування екологічної культури особистості як нового соціально-психологічного утворення (М. Бауер, А. Захлебний, В. Крисаченко, А. Степанюк, І. Суравегіна, М. Хилько та ін.). В основі цього напрямку – процес формування екологічної картини світу як системи фундаментальних цілісних знань про природу й діяльність зі створення цієї системи. Але при всій своїй прогресивності ця система як світоглядна форма знання запозичується особистістю із системи знань про природу, що сформована й задана суспільством.

Таким чином, якщо певний тип ставлення людини до природи, що склалося історично, складає основу цивілізації та виражає її специфіку, то можна припустити, що екологічна культура в межах культурного цілого ніби «знімає» у собі цей цивілізаційний тип екологічних відносин. Таким чином, по-перше, стає можливим вчасно виявити особливості сучасного стану екологічної культури як складного системного утворення, яке відображає цивілізаційний історичний тип ставлення людини до природи, і, по-друге, показати, що вирішення екологічних проблем пов'язане з переходом до якісно нового типу ставлення людини до природи [43, 54-55].

Для розуміння історичних типових відносин людини й природи можна звернутися до наукової спадщини В. Соловйова, який одним із перших відмітив, що «можливе трояке ставлення людини до зовнішньої природи: пасивне підпорядкування їй у тому вигляді, у якому вона існує, потім тривала боротьба з нею, підкорення їй та використання її як байдуже знаряддя і, нарешті, ствердження її ідеального стану – того, чим вона повинна стати



завдяки людині. Безумовно, нормативним та остаточним за розумне варто визнати тільки третє, позитивне ставлення, у якому людина користується своєю перевагою над природою не лише для свого, але й для її власного піднесення» [72].

Але ставлення до природи – це також і ставлення людини до самої себе, етичне ставлення до інших людей і тому, указуючи на тісний взаємозв'язок, В. Соловйов відзначає, що «трояке ставлення людини до земної природи поза нею є тільки розширеним повторенням такого ж ставлення її до власної матеріальної природи» [72].

Саме це постійно випускається, а можливо відсутнє в питаннях, що стосуються екологічного виховання та екологічного ставлення до природи через самих себе, як найвищий ступінь дослідження світу. Відсутність питань, що стосуються внутрішнього світу людини й акцентують увагу на зовнішньому вияві до зовнішньої природи, говорить про відсутність глибинної цілісності й систематичності у вивченні питань формування екологічної культури.

Дослідники В. Сітаров та В. Маралов виділяються три фундаментальні напрями в розумінні сутності взаємодії людини й природи: перший умовно можна назвати антропоцентризмом, тобто ставлення до природи розглядається з погляду блага людини, яка володіє нею; другий – натуроцентризм, згідно з яким природа розглядається як довершений організм, гідний любові, шанування, поклоніння; третій напрям постулював органічний взаємозв'язок людини та природи, причому не просту єдність, про що говорить класична індійська філософія, а єдність, що заснована на системності природи, співвіднесенні її складових [70]. Ми відносимо цей напрям до гуманістичного, оскільки він передбачає виховання людини, яка є відповідальною за інші форми життя.

Згідно з першим напрямом визнається, що ресурси планети обмежені, що людина повинна думати не лише про сьогоденні потреби, але й піклуватися про прийдешні покоління. Так, наприклад, якби багатства природи були безмежними, а ресурси невичерпними, то людина вважала б цілком

допустимим використовувати їх інтенсивніше, впливати на природу агресивнішими методами, володарювати над нею більш повно. Але до теперішнього часу досягнення помірності навіть в межах цієї «старої» етики поки залишається недосяжним.

Представники третього напрямку намагаються сформулювати нову екологічну етику, засновану на глибокому розумінні глобального взаємозв'язку всього живого на Землі, включеності людини в цей взаємозв'язок. Основний акцент робиться на розвиток екологічної совісті й екологічного обов'язку. Цей обов'язок полягає не лише у тому, щоб зберегти те, що маємо, підтримати рівновагу, що склалася в природі, але й робити зусилля для досягнення якнайкращого стану екосистем. В. Сітаров та В. Маралов розглядають ці напрями з погляду ненасильницького ставлення до природи [70].

У першому випадку ненасильство у ставленні до природи виявляється як зменшення рівня насильства з боку людини до природи, усього живого. У другому випадку ненасильство являє собою невтручання людини в природний перебіг подій, благоговіння перед природою та життям. У третьому випадку ненасильство – це не тільки відсутність примушення, але й творча діяльність, направлена на поліпшення, гармонізацію екосистем, відносин людини й навколишнього світу.

Найважливішою складовою екологічної культури в першому напрямі є визнання різносторонньої цінності природи як джерела задоволення різноманітних потреб суспільства в цілому й кожної людини. Таким чином, цінність природи розглядається лише з позиції блага людини.

Для другого напрямку характерним є естетизування природи, милування нею, неспричинення шкоди своїми діями, визнання рівноцінності всього живого.

Згідно з третім напрямом формування екологічної культури орієнтоване на майбутнє світу, глибоке розуміння місця та призначення людини в цьому світі, причому таке розуміння має супроводжуватися глибоким емоційним переживанням та усвідомленням сенсу буття, сенсу життя, що визначає врешті-

решт структуру діяльності та її результати.

Для глибшого розуміння проблеми, на наш погляд, необхідно зупинитися на етичному аспекті гуманістичного напрямку.

Дотепер не існує зведення етичних правил, яке б регулювало відносини між людиною, Землею та живими організмами, що населяють її. Тим часом розповсюдження законів етики на цей елемент взаємовідносин людини й навколишнього його світу, на думку О. Леопольда, є шансом еволюції та екологічною необхідністю. Це третій ступінь еволюції етики. Перші обидва вже пройдено [36].

Розробка етичних принципів на додаток до існуючого ставлення до Землі як до засобу виробництва передбачає існування певного уявного образу Землі як природного механізму. Наша поведінка може бути етичною тільки щодо того, що ми можемо бачити, відчувати, розуміти, любити, у що ми можемо вірити.

Етика природи, таким чином, відображає існування екологічної свідомості, що, у свою чергу, відображає переконаність у необхідності персональної відповідальності за здоров'я природи як здатності до самооновлення. Можливо, найбільшою перешкодою на шляху еволюції етики природи є той факт, що наша система освіти відходить від поняття відповідальності перед природою, перед життям і за життя.

Наріжним каменем розвитку етичного ставлення до природи, на думку О. Леопольда, є таке положення: «варто перестати думати про використання природи, прагнучи отримати з неї лише економічну вигоду. Необхідно розглядати всі проблеми як етики й естетики, так і економіки.... Дію буде обґрунтовано, якщо вона сприяє збереженню цілісності, стійкості й зовнішньої привабливості біологічного співтовариства. Дія є необґрунтованою, якщо вона не сприяє збереженню якоїсь із згаданих якостей» [36, 98].

Етичне ставлення до природи вже фіксується в екологічних принципах, таких як «природа знає краще» Б. Коммонера [32], «людські якості» А. Печчеї [59], «етика Землі» О. Леопольда [36], «кoeволюція людини і

біосфери» М. Мойсеєва [46] та ін.

Етика відносин з природою – продукт соціальної еволюції людини; це процес не лише інтелектуальний, але й емоційний. Загалом і в цілому проблема полягає у виборі підходу й засобів. Змінюючи поверхню Землі екскаваторами й буровими установками, людина навряд чи відмовиться від цього. Але людині й людству потрібні гуманніші й об'єктивніші критерії для використання природних багатств. Зі зміною ролі *Homo sapiens* як завойовника природного співтовариства на рядового його члена з'являється шанобливе ставлення до членів співтовариства й самого співтовариства в цілому [73].

Т. Пузир стверджує, що важливого значення для забезпечення процесу формування екологічної культури майбутніх техніків-екологів у процесі професійної підготовки набувають підходи, які не виключають один одного, а скоріше розширюють уявлення про складність даного процесу [65, 29-30].

Одними з найважливіших підходів авторка вважає культурологічний, системний, діяльнісний, міждисциплінарний, особистісний і технологічний.

Культурологічний підхід у формуванні екологічної культури передбачає розгляд екологічної культури в загальнокультурному контексті, виховання особистості майбутніх техніків-екологів шляхом засвоєння як уже існуючих у суспільстві культурних надбань, так і створення нових.

Системний підхід передбачає розгляд об'єкта дослідження як цілісної сукупності взаємопов'язаних і взаємодіючих об'єктів та їх відносин з метою підвищення ефективності його функціонування. Системний підхід дає можливість отримати повне й цілісне уявлення про об'єкт дослідження. Тому системний підхід дозволяє бачити екологічну культуру як цілісний об'єкт, передбачає виокремлення її компонентів і розгляд їх з позиції системоутворювальних зв'язків, ієрархічних відношень і структурних характеристик [67]. Системний підхід є напрямом методології наукового пізнання і практики, в основі якого лежить розгляд об'єктів як складних систем, він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта, виявлення елементів і установлення зв'язків між ними та зведення сукупності елементів і зв'язків до

єдиної моделі [35].

Діяльнісний підхід є важливим, тому, що діяльність є показником рівня сформованості екологічної культури. Негайні дієві заходи, в умовах екологічної кризи, можливі у разі формування екологічних цінностей і переконань. Будь-яка діяльність особистості здійснюється з метою задоволення власних потреб. Кожен з нас має свою систему цінностей, від яких залежать наші дії, прагнення, поведінка. Ціннісні орієнтації не виникають невідомо звідки, вони формуються у результаті набутих знань, спілкування, індивідуальної діяльності. Усі набуті знання, переконання та потреби мають відобразитися у практичній діяльності. Цей аспект культури розкривається у працях В. Крисаченка і М. Хилька. Вирішення екологічних проблем вимагає від майбутніх фахівців активності, ініціативи, творчості в екологічній сфері, оволодіння новими екологічними знаннями, підвищення рівня кваліфікації [37, 36].

Міждисциплінарний підхід у процесі навчання забезпечує оволодіння студентами системою наукових знань, практичних умінь і навичок, специфічних для кожної навчальної дисципліни; розвиток розумових здібностей, пам'яті, волі, емоцій особистості, її потреб, інтересів, здібностей. Плануючи зміст, методи та форми навчання, викладачі повинні забезпечити усвідомлення студентами всього комплексу завдань дисциплін, які вивчаються. Ці завдання мають відображати основні етапи процесу засвоєння знань: від сприймання навчальної інформації до використання знань на практиці. Міждисциплінарний підхід розкриває причинно-наслідкові зв'язки явищ, процесів, подій навчального матеріалу різних дисциплін [82].

Особистісний підхід полягає в тому, що при організації навчального процесу орієнтуються на особистість як мету, суб'єкт, результат і головний критерій його ефективності. Цей підхід вимагає визнання унікальності та неповторної своєрідності особистості, її інтелектуальної і моральної свободи, права на повагу; передбачає створення у навчанні і вихованні відповідних умов для природного процесу саморозвитку задатків і творчого потенціалу особистості [54. 37].

До позитивних сторін застосування технологічного підходу в формуванні екологічної культури майбутніх фахівців Т. Пузир відносить: систематичний характер навчання; організаційність; чітко впорядкована, логічно правильна подача навчального матеріалу; використання нетрадиційних форм і методів навчання; і студент, і викладач є рівнозначними суб'єктами навчально-виховного процесу, що сприяє створенню атмосфери взаємодії [65, 38-39].

Визначаючи під час дослідження процес формування екологічної культури особистості майбутнього фахівця, ми дійшли висновку про те, що на перший план повинен висуватися інтенсивний механізм процесу формування екологічної культури майбутнього фахівця, в основі якого лежить складний та тривалий суб'єктивно-особистісний процес трансформації стереотипу сприйняття природи. У своєму дослідженні ми припустили, що якщо екологічна ситуація, яка в даний час складається, примушує включитися інстинкт самозбереження у людини, то для збереження людини як біологічного виду їй необхідно визнати свою сутність та цілісність з природою і з «соціального гвинтика» перетворитися на підсистему більш ємної системи «людина – суспільство – природа». Це передбачає наявність у людини відчуття єднання з природою, відчуття себе її частиною, як рука, нога, мозок, серце або будь-який інший орган є частиною організму, і відчуття природи у власному «Я». Для того щоб це відбулося, щоб людина почала ставитися до природи як до об'єкта самоцінності, щоб це ставлення виникло, необхідним є визначення людиною умов свого цивілізованого існування. Тобто необхідним є духовний стрижень, навколо якого може будуватися процес народження нової картини світу. Екологічне «Я» у цьому випадку є домінантним, провідним компонентом духовної базисної культури особистості суб'єкта, яка матеріалізується не тільки в процесі взаємовідносин людини з природою, але й з товариством людей, з окремою людиною, з самою собою.

На думку М. Кагана, культура є не лише опозиція щодо «натури», природи. Це поняття вписується в більш складну категоріальну систему «природа – суспільство – людина – діяльність – культура» [27].

Основою екологічної культури є загальні, професійні й екологічні знання. Для педагогічної системи формування екологічної культури майбутніх педагогів важливим є існування двох форм екологічної культури – загальної та індивідуально-особистісної. Їх загальна екологічна культура включає світогляд сталого розвитку, еколого-професійні знання та технології. Індивідуально-особистісна екологічна культура є результатом набуття цінностей загальної екологічної культури й характеризується наявністю екологічної свідомості, екологічно доцільної поведінки, екологічним стилем професійної діяльності. Формування індивідуально-особистісної культури неможливе без включення процесів рефлексії та розвитку екологічного мислення. Основною рушійною силою формування екологічної культури є пізнавальні потреби, що пов'язані з розширенням та ускладненням професійного кругозору особистості; соціальні потреби, що пов'язані зі складною соціально-екологічною діяльністю на різних рівнях; потреби самозбереження феномена людського життя та його місця існування як в особистісному плані, так і в соціальному [43, 60].

Задоволення цих потреб і пов'язане з привласненням еколого-культурних цінностей, тобто перетворенням їх у життєві орієнтації, що, у свою чергу, призводить до утворення індивідуально-особистісної екологічної культури.

Ми розуміємо екологічну культуру студентів педагогічних спеціальностей як інтегральне утворення їх особистостей, що формується в процесі професійної освіти у закладі вищої освіти й ґрунтується на екологічних знаннях та вміннях, екологічній свідомості, екологічному стилі мислення та діяльності, які проектуються на їх професійну діяльність.

Таким чином, розв'язання проблеми формування екологічної культури майбутніх учителів передбачає застосування культурологічного, системного, діяльнісного, міждисциплінарного, особистісного та технологічного підходів. При цьому відбувається систематизація екологічних знань; застосування їх у екологічній діяльності при вирішенні питань з охорони довкілля; усвідомлення особистої відповідальності та готовності відповідати за наслідки своєї діяльності у навколишньому середовищі.

### **1.3. Особливості формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей**

Формування екологічної культури майбутніх фахівців у галузі екології посідає особливе місце. Цей процес базується на безперервній екологічній освіті, формуванні екологічних переконань, практичних умінь і навичок, екологічного стилю мислення, оволодіння основами раціонального природокористування, усвідомлення наслідків негативного впливу на природу.

Екологічна культура студентів характеризується володінням екологічного мислення у студентів, це дозволяє правильно зробити аналіз і встановити причинно-наслідковий зв'язок екологічних проблем, що відбуваються в навколишньому середовищі, а також прогнозувати екологічні наслідки від діяльності людей.

Основним засобом формування екологічної культури у студентів є цілеспрямована система екологічної освіти.

Формування екологічної культури студентів закладу вищої освіти – це педагогічний процес, який спрямований на розвиток у студентів розуміння взаємозв'язку їх професійної діяльності та еколого-орієнтованої. Саме це і сприяє розширенню теоретичних знань в області екології. Даний процес розвиває у студентів екологічну свідомість (оцінка дій людини по відношенню до живої природи), саморефлексію і мотивацію до природоохоронної діяльності.

Екологічна культура вчителя Т. Вайда визначає «як комплекс таких якостей особистості, що є стійкими елементами її структури і обумовлюють позитивне ставлення людини до природи, активну усвідомлену діяльність з охорони природи та природозбереження. Екологічна культура студента педагогічного вузу є інтегративним утворенням у структурі його особистості та професійної підготовки і сприяє оволодінню багатством екологічно значущих цінностей у межах пізнавально-інтелектуальних, емоційних, вольових, практичних та інших проявів особистості педагога. Наявність екологічної



культури у студента реалізує екологічні переконання в активну природоохоронну діяльність, допомагає майбутньому вчителю усвідомити власний виховний потенціал і можливості його застосування щодо вирішення соціально-педагогічних аспектів екологічних проблем. Навчання у вузі збагачує екологічний світогляд молоді людини, сприяє вихованню екологічної культури майбутнього спеціаліста» [3, 7].

Зміст та особливості підготовки студентів визначаються відповідними навчально-методичними документами: освітньо-професійною програмою; освітньо-кваліфікаційною характеристикою; навчальними планами та робочими програмами.

Формування екологічної культури майбутніх учителів досягається вирішенням таких завдань:

- послідовне формування любові до світу природи від конкретного до абстрактного;
- виховання розуміння сучасних проблем навколишнього середовища та усвідомлення їх актуальності для всього людства, своєї країни і рідного краю;
- розвиток особистої відповідальності за стан навколишнього середовища на національному й глобальному рівнях;
- засвоєння кращих досягнень загальнолюдської і національної культур, розуміння багатогранної цінності природи;
- оволодіння науковими знаннями про взаємозв'язок у системі «людина– суспільство–природа», формування знань і умінь дослідницького характеру, спрямованих на розвиток творчої і ділової активності при вирішенні екологічних проблем і життєвих ситуацій;
- сприяння переходу набутих знань в особисті переконання, які б виключали можливість лицемірства щодо природи; розвиток потреби в спілкуванні з нею;
- розвиток умінь приймати відповідальні рішення щодо проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки;

- засвоєння і використання у взаємозв'язках людини з природою народних традицій і кращих досягнень світової практики;
- виховання постійної турботи про власне здоров'я та вироблення навичок його збереження;
- активне залучення молоді до безпосередньої природоохоронної та дослідницької роботи в довкіллі;
- залучення підростаючого покоління до активної природоохоронної діяльності на основі набутих знань і ціннісних орієнтацій [19; 30; 55].

Розкриття сутності процесу формування екологічної культури майбутніх фахівців, чинників, що є рушійною силою активності учасників педагогічної взаємодії, що спрямована на розвиток екоцентричної екологічної свідомості та природовідповідної поведінки студентів, дає змогу визначити закономірності цього процесу.

Закономірності мають силу за певних педагогічних умов і завжди у випадку наявності певних передумов. Знання викладачем сутності формування екологічної культури студентів дає змогу створити умови, за яких відповідно до певної закономірності відбувається певна зміна якості особистості майбутнього фахівця.

Ефективність формування екологічної культури студентів – майбутніх учителів залежить від взаємної активності учасників педагогічної взаємодії. Процес формування екологічної культури студентів педагогічного профілю, що відбувається в межах закладу вищої освіти, базується на двох основних групах закономірностей:

- перша група закономірностей дає змогу охарактеризувати об'єктивно існуючі, стійкі, істотні зв'язки між явищами, окремими сторонами педагогічного процесу, що спрямовані на встановлення співвідношення змісту процесу підготовки фахівця з вимогами його підготовки як спеціаліста, зовнішнім середовищем (соціальним, економічним, технічним, природним), – закономірності еколого-професійного формування (зростання) їх особистості;
- друга група зумовлена закономірностями саморозвитку особистості.

Вона дає змогу установити зв'язок між вимогами, що висуваються зовнішнім середовищем, і особистісними пріоритетами, цінностями через інтеріоризацію екологічних проблем та віднесення їх до сутнісно значущих, важливих, через розвиток мотиваційної готовності до вирішення проблем, що пов'язані з пошуком шляхів виходу з екологічної кризи на основі високого рівня екологічної культури [43].

Знання цих закономірностей дає змогу викладачеві вдосконалювати процес формування екологічної культури студентів, активізувати саморозвиток їх особистостей, допомогти вибрати не тільки освітню траєкторію, але й усвідомлено включитися в екологічну діяльність у країні, регіоні, галузі.

Визначаючи особливості процесу формування екологічної культури студентів ми акцентували увагу на тому, що екологічно культурною можна вважати людину, яка повною мірою володіє екологічними знаннями, навичками ековідповідної поведінки в природі, має високоморальні якості особистості й спрямована на саморозвиток. Вирішенням проблеми зміцнення екологічних знань студентів займаються педагоги в межах небагатьох вузівських дисциплін. Особливе місце займають дисципліни безпосередньо екологічної спрямованості («Екологія», «Основи екології»), зміст яких спрямований на розвиток екологічних знань, умінь, навичок, уявлень, що сприяє формуванню екологічного мислення. Основними рисами такого мислення можна назвати комплексність, системність, глобальність, конкретність, територіальність, соціальність, проблемність [19].

Екологічні знання, ековідповідна поведінка в природі дають змогу студентам реалізувати такі функції, як розвивальну, виховну, просвітницьку, утілення яких приводить до формування власної екологічної культури й розвитку її у тих, на кого буде спрямовано їх вплив як професіоналів. Це особливо важливо для фахівців-управлінців, що реалізують свої еколого-професійні знання в різних галузях педагогіки.

Розвивальна функція реалізується в процесі формування в студентів уміння осмислювати екологічні явища, установлювати зв'язки й залежності, що

існують у природі: робити висновки, узагальнення щодо стану навколишнього середовища, давати рекомендації розумної взаємодії з ним.

Виховна функція екологічного мислення виявляється у формуванні етичного й естетичного ставлення до природи. Відчуття обов'язку, відповідальності зростають із відчуття захоплення красою навколишнього світу, співпереживання всьому живому. Таке ставлення до природи спонукає студентів педагогічних спеціальностей до застосування на практиці екологічних знань та здійснення природоохоронної діяльності. Пізнання природи рідного краю, екологічних традицій населення, що проживає на певній території, збагачують та закріплюють патріотизм [39].

Просвітницька функція дає змогу студентам – майбутнім учителям усвідомити природу як місце існування, від стану здоров'я якої залежить стан здоров'я самої людини. Екологічні знання дають змогу студентам закладів вищої освіти ухвалювати необхідні рішення з метою збереження природи не тільки заради майбутніх поколінь, хоч і це сьогодні актуально, скільки заради збереження самої природи, її самоцінності.

Узагальнюючи викладене, сформулюємо таку закономірність: чим вищим є рівень екологічних знань, уявлень про еволюції біологічних, соціальних та технічних систем, їх взаємної зумовленості, чим більш інформовані студенти про регіональні екологічні проблеми, чим краще розвинена система уявлень про самоцінність природних ресурсів, чим більш засвоєно прийоми екологічно безпечних способів, технологій природокористування, стратегій і тактик охорони навколишнього середовища, чим вищим є рівень знань про соціальні, біологічні наслідки антропогенної дії, юридичну відповідальність за руйнування екологічних систем, чим активніше майбутні фахівці включені в екологічну діяльність, еколого-просвітницьку роботу, екологічну пропаганду, екологічні суспільні об'єднання, тим вищим є рівень їх екологічної культури, тим із більшою професійною віддачею вони реалізуються в соціумі.

В основі системи формування екологічної культури студентів у закладі вищої освіти О. Матеюк виділяє принципи, що зорієнтовані на особистісне

еколого-професійне зростання та характеризують гуманістичний напрям в освіті, а саме:

- антропоорієнтації в освіті, що заснований на урахуванні індивідуальності студентів та полісемічності методичних підходів, що використовуються для цього;

- безперервності екологічної освіти, елементом якої є екологічна освіта в системі вищої освіти;

- урахування особливостей та змісту освітніх потреб, мотивів студентів на різних стадіях їх особистісного еколого-професійного зростання;

- інтеграції навчальної та практичної діяльності студентів, що дає їм змогу успішно залучитися до вирішення екологічних проблем;

- компенсації при викладанні екології, що дають змогу використовувати потенціал міждисциплінарності екологічного знання;

- включення екологічної діяльності в ціннісні орієнтири студентів [43].

Таким чином, знання закономірностей та принципів формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей в межах закладу вищої освіти дає змогу активізувати процес безперервної екологічної освіти й підготувати професіонала, що відповідає вимогам сучасності.

Аналіз праць М. Дробнохода, Н. Єфименко, І. Зверєва, М. Кисельова, Л. Лук'янової, О. Матеюк дає можливість розкрити суть поняття екологічної підготовки як формування у студентів системи екологічних знань (наукових понять, ідей, фактів), умінь та практичних навичок, розвиток екологічного мислення та свідомості, формування екологічної культури та екологічно відповідної поведінки у навколишньому природному середовищі [71].

Дослідження Л. Білик присвячене формуванню екологічної відповідальності студентів у системі виховної роботи вищого технічного навчального закладу. Автор формує нову парадигму екологічного виховання студентської молоді «...як рух від знань, переконань і світогляду до моральної відповідальності, що має виявитися у конкретних діях та природоохоронних вчинках. Формування світоглядних переконань, емоцій і відповідальності

відбувається в органічно нерозривному процесі. Завершенням цього процесу є духовна зрілість людини і її відповідальність за власне життя, стан природи, збереження довкілля» [1, 3].

Питання формування екологічного світогляду студентів закладів вищої освіти аграрного профілю досліджувала Н. Негруца. Автор вважає, що основними напрямками формування в студентів освітніх закладів I–II рівнів акредитації аграрного профілю екологічного світогляду можуть бути: екологізація змісту спецпредметів; забезпечення міжпредметного характеру навчальних предметів; формування цілісних уявлень про взаємозв'язок економіки й екології шляхом інтеграції еколого-економічних знань та умінь [50].

У дисертаційному дослідженні Г. Пономарьової визначено такі умови формування екологічної культури у студентів педагогічного коледжу: високий науково-теоретичний та методичний рівень у викладанні екологічних ідей, створення позитивного морально-психологічного клімату, педагогічних ситуацій, що вимагають оволодіння екологічною інформацією, поєднання раціонального та емоціонального у навчанні [63].

Взаємозв'язок естетичної та екологічної підготовки вчителя в системі професійної освіти розглянуто у роботі Г. Тарасенко. Аналіз наукового доробку автора розкриває способи організації природосприймання на основі емоційно-естетичного підходу, формування ціннісних орієнтацій на природу засобами мистецтва [74].

Праці В. Комендаря присвячені розкриттю основних методичних принципів екологічного виховання молоді, використання яких у навчально-виховному процесі сприяє формуванню екологічної культури особистості [31].

Результати аналізу дають змогу стверджувати, що важливими умовами забезпечення ефективної професійної підготовки студентів є:

- науковий підхід до організації і планування навчально-виховного процесу;
- детальний аналіз навчальних планів, програм, відбір необхідної

інформації;

- постійне вдосконалення змісту дисциплін шляхом урахування сучасних екологічних ситуацій.

Одним з принципів формування екологічної культури є екологізація навчального процесу, яка полягає у введенні до відповідних навчальних дисциплін питань, пов'язаних із екологічною проблематикою. Вивчення культурології, основ філософських знань, соціології дає відповіді на такі питання, як: глобальні проблеми сучасності – це перш за все, проблеми духовно-моральні; їх вирішення можливе лише за рахунок внутрішнього перетворення людства, переорієнтації соціальних і моральних установок кожної особистості. Ставлячись відповідально до природи, людина тим самим ставиться відповідально до себе. Суттєва роль надається моральним засадам. У діяльності зі складними системами орієнтирами є не лише знання, а й моральні принципи, що є заборонами на небезпечні для людини і природи дії [49, 6-7].

І. Царенко та С. Богомаз-Назарова звертають увагу на те, що «вплив на формування екологічної культури студента повинен посилитись, якщо поєднувати формальні і неформальні ланки екологічної освіти. Отже, студент повинен отримувати екологічні знання не тільки під час занять, але й отримувати екологічну інформацію із засобів масової інформації (газет, журналів, телебачення, під час відвідування фотовиставок екологічного змісту, екологічних фестивалів, краєзнавчих музеїв, природничозаповідних об'єктів, релігійних установ тощо)» [81, 226].

Результати аналізу, консультацій з викладачами дають нам змогу зробити висновок, що в межах будь-якої однієї дисципліни формування екологічної культури не може відбуватись повною мірою; екологічна освіта має міжпредметний характер, тому під час вивчення дисциплін циклу загальнопедагогічної та професійної підготовки є досить значні можливості для формування екологічної свідомості та культури, а також загальнолюдських цінностей, якими повинні керуватися професіонали. Серед цих цінностей чільне місце, на нашу думку, посідають уміння приймати екологічно

відповідальні рішення, передбачати наслідки діяльності, пов'язані з перебудовою довкілля та природокористуванням, поєднувати власні життєві інтереси з сучасним і майбутнім соціально-природного середовища, від стану якого залежить нормальне фізичне існування людини.

Формування екологічної свідомості та культури, а також загальнолюдських цінностей є можливим практично на кожному занятті і це, на нашу думку, необхідно використовувати. Проте можливості формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей в процесі вивчення різноманітних дисциплін є неоднакові. Вони визначаються специфікою завдань і змісту предмета.

Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови термін «особливість» визначається як «характерна риса, ознака, властивість кого-, чого-небудь / Своєрідність, специфіка чого-небудь» [6, 862].

Це поняття прямо чи опосередковано використовується у філософії, психології, педагогіці, соціології, політології, астрономії, біології, геології, фізиці, хімії, технічних та інших дисциплінах, а також у практичній діяльності. Воно відображає специфіку взаємодії різних систем у неорганічній та живій природі, а також у суспільстві, на мікро-, мезо- й макрорівнях.

Наразі на основі класифікацій впливів, яку розробив О. Кириченко [29], було класифіковано особливості взаємодії природи та соціуму.

Перша група – це особливості процесів, що виявляються в неорганічній природі:

- на мікрорівні – механічні, фізичні, хімічні, особливості взаємодії елементарних часток;

- мезорівні – геологічні, теплові, звукові, світлові, хвильові, електричні, електромагнітні, гравітаційні особливості;

- макрорівні – особливості космічного характеру (особливості взаємодії різних космічних систем, до яких відносяться «чорні діри», галактики, зоряні системи, планети, супутники, астероїди, комети, космічний пил, газоподібні системи тощо).



Друга група – це особливості екологічних процесів, що існують у живій природі:

- на мікрорівні – особливості взаємодії між різними системами всередині живих організмів (дихання, травлення, кровообіг тощо);
- мезорівні – особливості взаємодії всередині видів та між різними видами екологічних систем (усередині видів та між різними видами живих організмів);
- макрорівні – особливості взаємодії між усією біосферою та природними системами Землі.

Третя група об'єднує всі особливості соціальних процесів, що є в суспільстві:

- на мікрорівні – особливості взаємодії на рівні особистості;
- мезорівні – особливості взаємодії на рівні групи;
- макрорівні – особливості взаємодії на рівні соціуму [43, 68-70].

Реалізація мети та основних завдань формування екологічної культури у закладах вищої освіти базується на засадах взаємозв'язку теоретичних знань з практичною діяльністю студентів; включення екологічних аспектів у структуру предметних, спеціальних узагальнюючих тем; поєднанні аудиторних занять із діяльністю в природі (екскурсії, польові табори, туристські походи); використання проблемних методів навчання (рольові ігри, екологічні клуби, дослідницька діяльність, експерименти, спостереження); поєднання аудиторної й позааудиторної природоохоронної роботи [9; 23; 79].

З погляду проблеми, що розв'язується в нашому дослідженні, значущим є те, що особливостями вікового періоду студентів закладів вищої освіти є пошук гармонії у світі природи й осмислення власної позиції у відносинах з ним. У цьому віці особливо виражене переважно естетичне, «споглядальне» сприйняття природи, ставлення до якої має об'єктний характер. Взаємодія зі світом природи здійснюється на основі оволодіння технологіями естетичного засвоєння природних об'єктів, а саме: прояву почуттєво-естетичної сприйнятливості до них; індивідуально-значеннєвої оцінки їх життєвих станів; емоційної чуйності в ситуаціях спілкування з ними; і, нарешті, в умінні знайти

культурну форму збереження і вираження свого враження про ці об'єкти (у малюнках, віршах, фотографіях, музиці) [57, 392].

Отже, доцільно зазначити про роль екскурсій у природу, під час яких студенти через емоції можуть відчутти красу природи, її неповторність; відбувається збагачення мотивами відповідального ставлення до природи і розвиток екологічно грамотної поведінки. Варто акцентувати увагу на тому, що саме юнацький вік пов'язується з формуванням таких якостей особистості, як: відповідальність, наполегливість, бережливість, доброзичливість, самокритичність, готовність до виконання різноманітних завдань від яких залежить результат гармонійної взаємодії з природою і формування екологічної культури.

Таким чином, формування екологічної культури майбутніх учителів передбачає оволодіння глибокими екологічними знаннями, відповідними уміннями і навичками з охорони навколишнього середовища, за рахунок наявності мотивації та ціннісних орієнтацій щодо спрямованої екологічної діяльності, направленої на збереження оточуючого середовища, які здобуваються під час вивчення навчальних дисциплін, розширюються й уточнюються протягом багатьох занять і переходять у переконання.

Зазначимо, що для досягнення високих показників у формуванні екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей необхідний комплекс розроблених педагогічних умов.

#### **1.4. Педагогічні умови формування екологічної культури майбутніх учителів**

Ефективність формування екологічної культури майбутніх учителів буде залежати від реалізації під час їхньої професійної підготовки у закладі вищої освіти педагогічних умов. Перш ніж розглянути їх, дамо визначення поняття «педагогічна умова».

Формування екологічної культури студентів – це цілеспрямована система, що відповідає певним педагогічним умовам. Педагогічні умови в науковій літературі визначено як сукупність суб'єктивних та об'єктивних факторів, що необхідні для розвитку того чи іншого явища [64]. Така сукупність залежить від цілей та завдань процесу формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей.

У тлумачному словнику української мови зазначається, що умова – це «необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь» [52, 632].

У Філософському енциклопедичному словнику подано таке визначення: «умова – філософська категорія, в якій відображаються універсальні відношення речі до тих факторів, завдяки яким вона виникає та існує. Завдяки наявності відповідних умов властивості речей переходять із можливості в дійсність» [26, 482].

Оскільки ми розкриваємо зміст поняття «педагогічні умови», то логічним є твердження, що мова йде про обставини, пов'язані з організацією навчально-виховного процесу у закладі вищої освіти, із тим зовнішнім навчально-виховним середовищем, у якому відбувається пізнавальна, науково-дослідницька і виховна діяльність студентів, спрямована на формування в них насамперед професійних знань, умінь і навичок, розвиток їх світоглядної культури, професійної компетентності тощо. М. Малькова пропонує нам таку дефініцію цього поняття: це «сукупність зовнішніх та внутрішніх обставин (об'єктивних заходів) освітнього процесу», від реалізації яких залежить досягнення поставлених дидактичних цілей [42, 98]. Т. Каминіна уточнює, що до педагогічних умов належать лише ті, що спеціально створюються в педагогічному процесі та реалізація яких забезпечує найбільш ефективний його перебіг [28, 63]. Існує й таке визначення: «Педагогічні умови – категорія, яка визначається як система певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, що об'єктивно склалися чи суб'єктивно створених, необхідних для досягнення конкретної педагогічної мети» [60, 113].

Узагальнюючи вищенаведені дефініції, поділяємо думку В. Гончарук, який визначає педагогічні умови формування екологічної культури майбутніх учителів у процесі професійної підготовки як «сукупність взаємопов'язаних обставин, які сприяють організації та здійсненню навчально-виховного процесу у закладі вищої освіти з урахуванням потреб, інтересів, можливостей студентів, що передбачає підготовку гармонійно розвиненої особистості зі сформованими екологічними знаннями, уміннями і навичками, особистісно-ціннісними установками щодо охорони природи, екологічним світоглядом, екологічним стилем мислення, які уможливають проведення екологічної діяльності, спрямованої на моделювання і прогнозування екологічно безпечного навколишнього середовища, на вирішення екологічних проблем України та світу» [13, 114].

В умовах традиційної моделі навчально-виховного процесу в закладах вищої освіти передбачається формування екологічної культури, у той час, коли практичній екологічній діяльності приділяється недостатня увага. У зв'язку з виявленим протиріччям, вважаємо, що реалізація еколого-професійної підготовки студентів має здійснюватися системно, шляхом поєднання екологічного освіти та виховання з еколого-орієнтованою практичною діяльністю, що створюються відповідними педагогічними умовами.

Щоб обґрунтувати педагогічні умови ефективного формування екологічної культури студентів, звернемося до праць учених у цій галузі.

Вагомий внесок у розробку педагогічних умов щодо формування екологічної культури підростаючого покоління зробили такі науковці, як Т. Вайда, В. Гончаренко, Н. Єфіменко, Л. Коробейнікова, О. Матеюк, Н. Негруци, Г. Пономарьова та ін.

У дисертаційному дослідженні Г. Пономарьової розглянуто систему педагогічних умов формування екологічної культури студентів педагогічного коледжу, яку автор слушно визначає як поєднання засобів виховного й навчально-освітнього впливу на почуття, розум, поведінку студентів коледжу. До цієї системи Г. Пономарьова включає: по-перше, елементи змісту

навчальних предметів (природничого й усіх інших галузей знань), позанавчальні заняття різного характеру, педагогічну практику; по-друге, такий комплекс впливу, як виховання відносин; по-третє, введення елементів ігрової діяльності в процес екологічної освіти й навчання [63].

Наукове дослідження Л. Фенчак присвячено формуванню екологічної культури студентів аграрних закладів вищої освіти. На думку автора, основними педагогічними умовами формування екологічної культури є: реалізація неперервності екологічної освіти в процесі підготовки молодших спеціалістів шляхом урахування специфіки та вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики спеціальності; відображення у змісті еколого-освітньої роботи регіональних екологічних проблем; екологізація виховної роботи технікуму чи коледжу на основі врахування народних звичаїв, реалізація діяльнісного підходу до формування екологічних знань, поглядів, переконань, норм поведінки студентів тощо [77].

В. Гончарук було визначено такі головні педагогічні умови формування екологічної культури майбутніх учителів природничих спеціальностей у процесі професійної підготовки:

1. Цілеспрямоване проектування інформаційно-екологічного освітнього середовища у ЗВО.

2. Забезпечення мотиваційно-ціннісного ставлення майбутніх учителів природничих спеціальностей до професійної діяльності, спрямованої на екологічну освіту школярів.

3. Екологізація змісту освіти на засадах міжпредметної інтеграції.

4. Використання інноваційних форм, методів і технологій навчання для активізації навчально-пізнавальної діяльності.

5. Запровадження інтерактивної взаємодії у форматі «викладач-студентучитель-учень-природа» для вдосконалення практичних навичок студентів [13, 115].

Вивчаючи формування екологічної культури майбутніх економістів О. Матеюк виділяє наступні педагогічні умови: реалізація діяльнісного підходу

до формування відповідного рівня екологічної культури майбутніх економістів; використання проблемних, частково-пошукових та дослідницьких методів навчання; забезпечення дієвості наявних природоохоронних мотивів; посилення інтеграції теоретичних знань майбутніх економістів [43, 121].

Узагальнюючи різні підходи, а саме: огляд наукової літератури, математично-статистичний аналіз результатів експертної оцінки, Т. Пузир називає основні педагогічні умови, які забезпечать ефективність процесу формування екологічної культури: розвиток загальної культури особистості як передумова формування екологічної культури техніків-екологів; цілеспрямоване проектування інформаційно-екологічного освітнього середовища; забезпечення позитивної мотивації майбутніх техніків-екологів до формування екологічної культури; виховання потреби до постійного професійного самовдосконалення у майбутніх техніків-екологів; залучення майбутніх техніків-екологів до природоохоронної діяльності [65, 76].

Педагогічні умови формування екологічного світогляду студентів вищих аграрних навчальних закладів I–II рівнів акредитації у процесі вивчення економічних дисциплін, обґрунтовано в дослідженні Н. Негруци. До них автор відносить: оволодіння викладачами теоретичними основами процесу формування системи екологічних знань; набуття ними вміння вибирати ефективні форми організації навчально-виховного процесу, спрямованого на формування й розвиток системи екологічних знань і практичних навичок студентів; організація різних видів діяльності студентів, спрямованих на активізацію інтересу до еколого-економічних проблем під час вивчення спецдисциплін економічного циклу; розкриття практичних значень еколого-економічних знань, здобутих у процесі навчання [50].

На основі аналізу праць ми виділили такі педагогічні умови формування екологічної культури студентів – майбутніх учителів, а саме:

- реалізація діяльнісного підходу до формування екологічної культури студентів – майбутніх учителів;
- забезпечення позитивної мотивації майбутніх учителів до формування

екологічної культури;

- використання інноваційних форм, методів і технологій навчання для активізації навчально-пізнавальної діяльності.

За наявності таких педагогічних умов у студентів – майбутніх учителів значно підвищиться рівень сформованості екологічної культури за рахунок забезпечення постійного розвитку мотивації, відповідності реальним вимогам до майбутньої професійної діяльності та врахування індивідуально-психологічних особливостей.

Першою педагогічною умовою є реалізація діяльнісного підходу до формування екологічної культури студентів – майбутніх учителів. Велику увагу в межах діяльнісного підходу до екологічної освіти дослідники приділяють практичним діям при формуванні екологічної культури учнів. Це питання розглядається в працях Т. Вайди, Л. Коробейнікової та ін. У них визначаються педагогічні умови щодо організації діяльності учнів у природі, що забезпечує таку взаємодію між ними, під час якої виникає психологічна атмосфера, яка сприяє виникненню етично-ділових стосунків. Значну увагу в межах діяльнісного підходу приділено практичним діям при формуванні екологічної культури. Це практичні заняття, практики (навчальна, виробнича, переддипломна) і науково-дослідна робота студентів.

Другою умовою є забезпечення позитивної мотивації майбутніх учителів до формування екологічної культури.

Вітчизняний педагог і просвітитель К. Ушинський писав, що перебудова процесу освіти та виховання неможлива без організації серйозної і цікавої роботи учня, а не обтяжливого механічного повторення і зубріння, «дія повторювана стає легше і легше, але разом з тим, все менше займає душу» [76, 40].

Ця думка актуальна і сьогодні. Для формування екологічної культури студента – майбутнього вчителя характерна спрямованість на активну пізнавальну діяльність, творчу ініціативність і самоорганізованість.

Основою мотиваційної складової формування екологічної культури є

навчальні мотиви як система відношень до різноманітних аспектів навчального процесу, яка визначається екологічною спрямованістю особистості і включає різні сторони екологічних потреб, інтересів, соціальних установок, що взаємодіють між собою [65, 84].

Мотив – це спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб людини; сукупність зовнішніх або внутрішніх умов, які викликають активність суб'єкта і визначають його спрямованість [68]. Мотиви поділяються на зовнішні й внутрішні [61]. Зовнішні мотиви є сукупністю умов, обставин, які спонукають до навчання, стимулюють його. До них належить усе, що стосується організації навчання: вдало складений розклад занять; естетично оформлена аудиторія; гарна бібліотека; лекції високопрофесійних викладачів; надійні, працелюбні друзі. Такі мотиви мають соціальний характер і, як правило, залежать від організаторів навчання.

Набагато складнішими і вагомішими для прийняття природоохоронних рішень є внутрішні мотиви – сукупність бажань, намірів, прагнень. Такі стимули мають індивідуальний, особистісний характер і базуються не лише на пізнавальному інтересі, а й на усвідомленні необхідності отримання екологічних знань, набуття навичок еколого доцільної поведінки [12].

О. Чернікова виділяє два типи екологічних мотивів – антропоцентричний та екоцентричний. Антропоцентричне ставлення до природи передбачає насамперед практичну, перетворювальну діяльність людини. Екоцентрична мотивація ґрунтується на усвідомленні унікальності, цінності, неповторності природи [83].

Найадекватнішим мотивом, який виявляється в емоційному ставленні до природи, є пізнавальний інтерес – група мотивів, пов'язана зі змістом і процесом учіння, спрямована на опанування способом певної діяльності. Формування екологічних пізнавальних інтересів студентів, пов'язане з новизною навчального матеріалу

Таким чином, формування екологічної культури студентів у процесі професійної підготовки залежить не тільки від рівня сформованості розумових



знань, умінь, навичок, способів розумової діяльності, але й від розвитку мотиваційної сфери особистості студента.

До методів, що активізують пізнавальну діяльність студентів у процесі формування екологічної культури, належать ділові ігри, які сприяють підвищенню активності студентів у пізнавальній, практичній творчій діяльності, формуванню у них умінь аналізувати ситуацію з точки зору формулювання теперішніх і майбутніх цілей та умов їх досягнення, самопізнання.

Третя педагогічна умова – це. використання інноваційних форм, методів і технологій навчання для активізації навчально-пізнавальної діяльності.

Згідно з цією умовою при формуванні екологічної культури майбутніх учителів передбачається використання у навчально-виховному процесі закладів вищої освіти підібраних форм, методів і технологій навчання.

Серед аудиторних форм навчально-пізнавальної діяльності проблемна лекція посідає центральне місце, адже викладач за допомогою вмілої постановки проблеми на її початку має зацікавити студентів тим матеріалом, який пропонується згідно з програмою для вивчення.

До позааудиторних форм навчання, які активізують природоохоронну діяльність студентів (звідси і назва активні), сприяють формуванню їхньої екологічної культури, належать такі: екологічні ігри, вікторини, брейн-ринги, конференції, конкурси, фестивалі, звіти; виставки; еколого-дослідницькі експедиції, походи, екскурсії, стежини; екологічні гуртки; екологічні акції, свята.

Переваги активних форм навчання Л. Кондрашова вбачає у тому, що вони «...забезпечують умови для колективного співробітництва, у ході якого студенти обмінюються думками, почуттями, діями, відчують симпатію один до одного, легше сприймають точки зору інших учасників, виявляють готовність до зміни своїх установок» [33, 19].

В. Гончарук пропонує такі форми організації навчально-пізнавальної діяльності: екологічні ігри, вікторини і брейн-ринги на найкраще знання

екологічних термінів, птахів, тварин, рослин, квітів, кімнатних рослин, річок і водойм; екологічні конференції, метою яких є глибше дослідження актуальних тем з екології, а також пошук шляхів виходу з екологічної кризи та вирішення різноманітних екологічних проблем в Україні та світі; екологічні конкурси; екологічні фестивалі, звіти; екологічні виставки; еколого-дослідницькі експедиції різними населеними пунктами України з виявлення екологічних проблем, ситуацій; еколого-дослідницькі походи, екскурсії, стежини з метою дослідження ґрунтів, річок і водойм, рослинного і тваринного світу; екологічні гуртки для поглиблення і розширення екологічних знань і вироблення необхідних умінь екокультурної діяльності; екологічні акції; природознавчі свята та ін. [13, 135-136].

Використання вище розглянутих форм навчання у професійній підготовці майбутніх учителів дозволяє формувати у них конкретні уявлення про різноманітність видів рослинного і тваринного світу, почуття відповідальності за наслідки своєї діяльності у природному середовищі, усвідомлення себе частиною природи і засвоєння культурних навичок поведінки в ній.

Успіх у формуванні екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей буде забезпечуватися доцільно підібраними методами навчання.

Надзвичайно ефективним у навчанні студентів є кейс-метод (від англ. case study – вивчення ситуації), який відомий у вітчизняній освіті як метод ситуативного навчання на конкретних прикладах [45]. П. Вороною було уточнено це визначення: «Кейс» – це опис реальної ситуації, що наявна нині (або гіпотетично у відповідності до існуючих умов може виникнути) чи була в минулому, яка виявляє проблему і необхідність її виокремлення, аналізу та вирішення» [10, 48].

За допомогою методу евристичних запитань студенти мають змогу самостійно «відкривати знання», порівнюючи їх зі світовими аналогами, вибудовуючи при цьому індивідуальну траєкторію власної освіти. Основна ідея евристичного навчання – це стабільна та глибока довіра до творчого потенціалу кожного студента, зумовлена цим постановка його пізнавально-творчої

(пошукової, дослідницької, проектної) діяльності на перше місце в навчанні. Суть методу евристичних запитань полягає у виробленні у студентів умінь знаходити свої варіанти відповідей на складні запитання, а згодом і досягати вирішення поставлених викладачем завдань. Використання цього методу передбачає співтворчість викладача і студентів, розвиває мотиваційно-творчу активність студентів, сприяє розвитку їх інтелектуально-логічних, комунікативно-творчих здібностей, формує у них навички самоуправління навчально-творчою діяльністю.

Метод «зміни позицію» (є така і технологія навчання) дає можливість включити у дискусію всіх студентів. Протягом визначеного часу пари студентів готують аргументи, які будуть підтверджувати їхню позицію, а потім представляють їх одна одній. Після цього дається завдання парам зайняти протилежну позицію і проробити все аналогічно [62, 69-70].

Ділові ігри імітують реальність ролей учасників (звідси інша назва – «рольові»). На занятті з використанням такого методу все відбувається «як насправді», що сприяє підвищенню активності студентів у пізнавальній, практичній, творчій діяльності, формуванню у них умінь аналізувати ситуацію з точки зору формулювання теперішніх і майбутніх цілей та умов їх досягнення, самопізнання.

Рольова гра у процесі формування екологічної культури дає можливість розвинути у майбутніх учителів потребу у спілкуванні із природою; оволодіти нормами екологічно грамотної поведінки; сформувати потребу у здійсненні природоохоронної діяльності; закріпити та поглибити знання про екологічні проблеми планети; довести необхідність охорони біосфери як глобальної екосистеми планети, якій загрожує екологічна криза через нерозумне втручання людини.

Під час гри студенти також засвоюють моральні та етичні норми поведінки, вчаться вислуховувати і сприймати точку зору інших та стисло викладати власні ідеї [62, 70].

Тренінг (англ. training) – це запланований процес зміни ставлення, знання

або поведінкових навичок студентів способом здобування навчального досвіду з тим, щоб ефективно виконати чи інший вид діяльності. Тренінг дає змогу студентам не тільки зрозуміти інформацію викладача з природознавчих дисциплін, а й застосувати отримані знання на практиці, отримати конкретні вміння і навички екологодоцільної діяльності [13, 146].

Таким чином, за результатами нашого дослідження виявлено і теоретично обґрунтовано педагогічні умови ефективного формування екологічної культури студентів.

Реалізація означених педагогічних умов формування екологічної культури студентів відбувалась за такими етапами.

Перший етап – набуття студентами екологічних знань та їх засвоєння. На цьому етапі відбувається сприймання студентами екологічної інформації, формується первинне осмислення та поглиблення навчального матеріалу екологічного характеру, узагальнення та розуміння основних екологічних понять та законів, формується ставлення студентів до екологічних проблем. Після цього етапу у студентів формуються екологічні компетенції як сума екологічних понять та наукових знань, у яких розкривається сутність екологічних явищ, що виражається у вигляді законів, правил, висновків.

Наступний етап – включення основних еколого-значущих знань, які є необхідними для розвитку еколого-професійних компетенцій. На цьому етапі відбувається накопичення знань про природні об'єкти, закономірності розвитку й функціонування екосистем, аналіз та прогнозування екологічних ситуацій, закріплення екологічних правил поведінки у навколишньому середовищі.

Таким чином, основними складовими процесу формування екологічної культури, на нашу думку, є екологічне навчання, екологічне виховання та екологічна орієнтована практична діяльність.

Отже, екологічна культура студентів педагогічних спеціальностей у процесі їх професійної підготовки буде формуватися ефективно, коли будуть реалізовуватися визначені педагогічні умови. Зокрема, коли буде: реалізовано діяльнісний підхід до формування екологічної культури студентів – майбутніх

учителів; забезпечена позитивна мотивація майбутніх учителів до формування екологічної культури; використовуватимуться інноваційні форми, активні методи та інтерактивні технології навчання.

В ході теоретичного аналізу проблеми формування екологічної культури встановлено, що екологічну культуру розуміють як інтегральне утворення, що ґрунтується на екологічних знаннях та вміннях, екологічній свідомості, екологічному стилі мислення та діяльності, які проектуються на його професійну діяльність. Стиль розкривається у поєднанні таких фізичних, психологічних та соціокультурних якостей, які дають змогу на всіх рівнях життєдіяльності зберігати органічний зв'язок із природою. Визначаємо екологічну культуру особистості як відповідне сприйняття навколишньої дійсності та ступінь відповідальності щодо неї. На наш погляд, сукупність елементів екологічної культури якісно по-новому визначають формування екологічної культури суспільства.

У наукових дослідженнях відзначено складну структуру екологічної культури. Ми дійшли до висновку щодо необхідності включення в зміст екологічної культури таких компонентів: еколого-ціннісні орієнтації, еколого-значущі знання, еколого-орієнтовані відносини, еколого-виправдану практичну діяльність. Таким чином, структура екологічної культури, що розглядається нами, відображає аксіологічно-інформаційно-емоційно-діяльнісну сутність загальної культури; співвідноситься з цілісним освітньо-виховним процесом, у якому вона може бути сформована.

Визначено й обґрунтовано педагогічні умови ефективного формування екологічної культури студентів, системне забезпечення яких надає дієвості екологічному вихованню, екологічній освіті й еколого-практичній діяльності як провідним складовим екологічної підготовки студентів. Такими педагогічними умовами є: реалізація діяльнісного підходу до формування екологічної культури студентів; забезпечення позитивної мотивації майбутніх учителів до формування екологічної культури; використання інноваційних форм, методів і технологій навчання для активізації навчально-пізнавальної діяльності.

## РОЗДІЛ 2

### ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

#### **2.1. Критерії, показники та рівні сформованості екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей**

Філософський словник дає таке визначення терміна «критерій» – ознака істинності або помилковості становища [78]. Під критеріями педагогічного процесу, що спрямований на формування екологічної культури студентів, їх здатності й готовності вирішувати значущі для них проблеми ми розуміємо «ознаки, на підставі яких здійснюються класифікація та експертна оцінка педагогічного досвіду: підвищення ефективності педагогічного процесу; новизна, новаторство; підвищення якості процесу; створення цілісної системи всебічного розвитку особистості; відкриття нових педагогічних фактів та цінностей» [64]. Зміни екологічного світогляду, екологічної культури, що відбуваються в студентів в період навчання у закладі вищої освіти, свідчать про процес особистісного еколого-професійного зростання й розглядаються нами як критерії цього розвитку. Для нас важливим є те, що ці зміни детермінуються умовами зовнішнього (природного, соціального, у тому числі й педагогічного) і внутрішнього середовища. Причому друге середовище повинне бути більш активним і спонукати майбутніх учителів до саморозвитку.

Процес формування в студентів екологічної культури характеризується компонентами (мотиваційний, знаннєвий, гностичний, поведінковий), які визначають критерії, що дають змогу здійснити судження про досягнення мети нашого дослідження.

Критеріями розвиненості мотивації готовності вирішувати екологічні проблеми на основі високого рівня екологічної культури є цінність і значущість

для студентів їх пізнавальної та матеріалізованої діяльності. Унаслідок реалізації процесу дозрівання мотивів, якими можуть виступати потреби й інтереси, потяги й емоції, установки й ідеали, у них з'являється бажання дізнатися більше про природні об'єкти, наслідки майбутньої професійної діяльності, дію різних екологічних чинників на природне середовище та здоров'я людини. З'являється мотивація змагання в досягненні вищого рівня екологічних та професійних знань, умінь, набуття специфічних навичок, що дають змогу реалізуватися в еколого-професійній діяльності. Тому критерієм мотиваційного компонента ми обрали мотиваційну готовність. Мотиваційну готовність у студентів можна оцінити через їх акцентуацію на певній проблемі, усвідомлення ним необхідності розібратися в її причинах та намітити шляхи вирішення. «Бачити – усвідомлювати (рефлексувати) – вирішувати (здійснювати діяльність)» – це основні показники, згідно з якими можна судити про розвиненість у студентів мотивації готовності вирішувати проблеми на основі високого рівня екологічної культури.

Зміни, що відбуваються у свідомості студентів – майбутніх учителів, які навчаються в системі закладу вищої освіти, можна прослідкувати через систему анкетування, тестування (особливо через систему відкритих запитань у тестах), опитування, дискусію, аналіз особливостей вирішення ними практичних завдань (наявність оригінального підходу, вияв творчого мислення в їх діяльності тощо), спрямованості на науково-дослідну роботу.

Складніше підібрати критерії, згідно з якими можна оцінити гносеологічний компонент процесу формування екологічної культури студентів в умовах ЗВО. Ці критерії можна віднести до групи світоглядних критеріїв. На нашу думку, такими критеріями можуть виступати соціально-психологічні установки як відображення особистісних позицій, поглядів на ту чи іншу подію, рішення, що приймається людиною, відповідальності за власний вільний вибір, ціннісні орієнтації [58] і критерій духовної дистанції як результат втілення в життя смислової системи особи, що дає змогу визначити, якою мірою людина змогла інтеріоризувати духовні цінності в структуру своєї особистості й

використати їх для власного вдосконалення.

Термін «духовна дистанція» запровадив у науковий вжиток Х. Ортега-і-Гассет. Він вважає, що в шкалі «духовної дистанції ступінь близькості до нас тієї чи іншої події відповідає ступеню вразливості наших почуттів цією подією» [53, 231]. Під духовною дистанцією ми розуміємо найвищі вияви духовності, коли зникає дистанція між особистістю та світом. Духовно розвинена особистість – це така людина, для якої увесь навколишній світ має особистісний сенс.

Своєрідними точками біфуркації в педагогічному процесі для студентів ЗВО є організовані як самими студентами, так і викладачами екскурсії на підприємства, що є основними забруднювачами навколишнього середовища в регіоні, поїздки на природу з метою ознайомлення з біорізноманіттям рідного краю. Включеність у світ природи дає змогу студентові виявити свої почуття, а саме: жалість, співпереживання, співчуття тощо.

Природа виступає як пізнавальна, символічна, етична, психофізіологічна, психотерапевтична, реабілітаційна цінність, як спаринг-партнер, вона містить цінність спілкування [84]. Отримавши емоційний заряд від спілкування з природою, студенти через емпатійне переживання приходять до усвідомлення необхідності екологічних знань, умінь та спрямування їх на вирішення екологічних завдань, на особистісне еколого-професійне зростання.

Розглянемо ще критерії, що детерміновані гностичним компонентом. Ці критерії можна віднести до групи світоглядних критеріїв, які дають змогу оцінити розвиненість екологічної свідомості в її знаннєвій (когнітивній) компоненті. Необхідно, щоб студенти мали уявлення про наслідки своєї професійної діяльності для навколишнього природного середовища, здоров'я людей та власного здоров'я, оскільки критерієм стану середовища є їх здоров'я у вузькому й широкому розумінні цього слова. При цьому треба, щоб освітній процес базувався з урахуванням єдності біосфери й біосоціальної природи людини. У контексті екологізації, гуманізації вищої освіти важливо, щоб студенти усвідомлювали взаємозв'язок між явищами, що відбуваються в



біотичному й абіотичному середовищі, коеволюцію природи, людини та продукту людської діяльності – техносфери. Досягнення такого рівня можливе на основі знань про всевіт, фундаментальної єдності природничих наук, незавершеності природознавства й можливості його розвитку, дискретності й безперервності в природі, співвідношення порядку й безладу в природі, цілісності й гомеостазу живих систем, взаємодії організму й середовища (внутрішнього та зовнішнього), груп організмів, екосистем, дотримання екологічних принципів охорони й раціонального використання природи. На основі цього ми для гностичного компоненту як критерій обрали сформованість особистісної позиції.

Безумовно, еколого-професійні знання є необхідною, але недостатньою педагогічною умовою того, щоб студентам після закінчення ЗВО стати фахівцями високої кваліфікації в педагогічній сфері діяльності. До цих знань можна віднести знання про вічні істини, які в контексті коеволюції природи, людини й людського суспільства дають змогу відповісти на питання:

- Яка роль людини у світі речей?
- Чи відчуває себе частиною природи?
- Чи відчужена людина від світу природи через свою «розумну винятковість»?
- Що таке добро і зло, ближній і дальній прагматизм у ставленні до біосфери й людини як її складової частини?
- Який ступінь її відповідальності людини щодо ставлення до природи?

Безперечно, це знання вищого порядку, оскільки дають змогу поєднати загальновідомі людські цінності, що є основою «будівництва» людської особистості, зі знаннями, на яких ґрунтується ноосферне мислення. Вони детермінують загальнолюдські цінності як цінності духовно-етичного порядку.

Оцінка знаннєвої компоненти – найбільш розроблена в педагогічному процесі галузь. Цьому аспекту присвячені праці Н. Жигоцької, О. Локшина, А. Магльованого, А. Ягодзінського та ін.

Для оцінки знань студентів використовуємо тести, опитування, заліки,

іспити як форми, що вже добре зарекомендували себе, так і рейтингову систему, навчальні й контролюючі системи, а також систему самооцінки знань студентом, систему «однорівневої оцінки», коли експертами виступають самі студенти (навчальна група), або найбільш підготовлений авторитетний студент, або декілька студентів. Нам представляється важливим те, що у світлі гуманістичної освітньої парадигми і для того, щоб понизити емоційне напруження студента в цей період, він сам вибирає систему оцінювання знань. Як показує досвід, система самооцінки й «однорівневої оцінки» часто є більш суворою та вимогливою, ніж оцінка знань студента викладачем. При виборі експерта, що оцінює працю інших студентів, виявляється мотивація змагання між однокласниками за це право бути вибраним. Це приводить до підвищення мотивації навчання. Такі студенти з повагою ставляться до самоосвіти, саморозвитку, вони слугують своєрідним орієнтиром для інших студентів та допомагають їм досягти значних результатів у теоретичній підготовці. Їм надається можливість за допомогою порівняння визначитись у досягненні найвищого свого рівня у сфері теоретичних знань, тобто відбувається їх саморозвиток. Загальний рівень знань у такій групі вищий, ніж в групі, де оцінювання ведеться традиційним чином – тільки викладачем. Тому критеріями знаннєвого компонента обрано рівень екологічних знань.

Критеріями поведінкового компонента формування екологічної культури студентів є ознаки, на підставі яких можна судити про те, що у них сформувався певний рівень екологічної поведінки. Ці критерії відносяться до групи діяльнісно-практичних критеріїв.

Переконатися в розвиненості цього критерію можна, оскільки показником у цьому випадку є конкретна справа, вчинок. Характерною межею нашої концепції є організація педагогічного процесу таким чином, щоб він завершувався виявом волі, що виражається через участь студентів в конкретній екологічній дії, що спрямована на вирішення екологічної проблеми регіону, жителем якого він є, галузі, фахівцем якої він буде після закінчення ЗВО.

Діяльність організовується за принципом спадкоємності досліджень та

реалізації проектів від курсу до курсу й від спеціальності до спеціальності, що дає змогу підійти до вирішення екологічної проблеми комплексно. Студенти беруть участь в екологічних програмах, що допомагає їм самореалізуватися і розглядати процес саморозвитку не як споглядальний, а як діяльнісний.

Практичні навички, що було одержано в процесі реалізації своїх знань та умінь, дають змогу студентів затвердитися у власних очах і стати соціально значущою особистістю. У цьому випадку процес їх саморозвитку відбувається як реалізація повноти себе в єднанні з людьми, у служінні суспільству, природі. Тим самим вони виконують свій обов'язок перед суспільством. Критерій – сформованість екологічної культури – є виявом поведінкового компонента і результатом взаємодії всіх компонентів.

На підставі результатів аналізу педагогічної літератури з проблеми дослідження (зокрема Н. Негруца, Л. Фенчак) було виділено наступні показники сформованості екологічної культури студентів – майбутніх учителів: рівень екологічних знань, мотиваційна готовність та сформованість особистісної позиції.

Грунтуючись на останніх і з урахуванням перелічених вище критеріїв можна виділити п'ять рівнів сформованості екологічної культури: високий, достатній, середній, нижче середнього, низький. Вони показують, як студенти накопичують екологічні знання, набувають еколого-професійні вміння.

Проходячи шляхом особистісного еколого-професійного зростання, студенти починають ознайомлення з проблемою за допомогою організованого викладачем прийому, що викликає «здивування», інтеріоризацію.

При подальшому розумінні сутності проблеми необхідно, щоб у студентів виник «інтерес». Інтерес може з'явитися лише тоді, коли поставлене завдання буде значущим для людини й вона буде вірити у свої сили та здатність вирішити проблему. У цьому випадку викладач повинен авансувати успіх своїх студентів, урахувати їх індивідуальність, особистісну винятковість, співпереживати їхнім успіхам та невдачам. Тоді студенти відчують «радість» від процесу пізнання, усвідомлення своєї соціальної значущості й реалізації

себе як особистостей.

Такі рівні розвиненості екологічної культури є досить умовними, але вони дають змогу провести кількісну та якісну оцінку й намітити напрями, згідно з якими необхідно будувати як індивідуальну, так і колективну роботу. Як основи (критерії) для складання цих рівнів нами вибрано:

- розвинена система цінностей, ідеалів, інтересів, що характеризує високоорганізовану мотиваційну сферу;

- наявність соціально-психологічних установок як відображення особистісних позицій, поглядів на ту або іншу подію, природне явище, прийняте технічне чи інше рішення, що дають змогу досягти успіхів на основі високого рівня екологічної культури;

- розвинена здатність до співпереживання, емпатії, співчуття, усвідомлення себе елементом єдиної системи «людина – природа», що організовує діяльність за принципами взаємодії з навколишнім середовищем;

- наявність етично орієнтованого мислення, що обумовлює ставлення до природи й людини як самоцінності;

- наявність глибоких еколого-професійних знань, уявлень, позицій та ставлення до природи як суб'єкта;

- спрямованість на конкретну справу, вчинок, на творчий підхід у вирішенні регіональної, галузевої екологічної проблеми;

- наявність чітко вираженої спрямованості на саморозвиток, особистісне еколого-професійне зростання, самоактуалізацію.

Охарактеризуємо рівні сформованості екологічної культури майбутніх учителів за наступними показниками сформованості екологічної культури студентів: рівень екологічних знань, мотиваційна готовність та сформованість особистісної позиції

Високий рівень сформованості екологічної культури студентів – майбутніх учителів.

Рівень екологічних знань: сформованість системних знань про природне середовище та наслідки антропогенного впливу на довкілля; володіння

системою знань про основні принципи екологічної політики, закономірності та принципи сталого розвитку, екологічне законодавство та екологічні нормативи; ґрунтовне володіння знаннями екологічних аспектів раціонального природокористування, основними екологічними інструментами; сформованість сталих еколого-відповідних особливостей особистості (відповідальність, емпатія, турботливість, бережливість).

Мотиваційна готовність: прагнення до екологічно виправданої діяльності, розвинене бажання брати участь у практичних заходах щодо поліпшення стану довкілля, залучення до роботи інших; виражена потреба до вивчення екологічних проблем, переконаність у необхідності екологічних знань для майбутньої професійної діяльності; стійкий інтерес до вивчення та широкого використання інноваційних методів, способів та прийомів екологізації педагогіки; стійке прагнення до підтримання належного морально-етичного клімату у колективі, до виконання спільної екологічної діяльності.

Сформованість особистісної позиції: дотримання здорового способу життя та його пропаганда, підтримка належної еколого-відповідної атмосфери; використання екологічних знань, безпечних технологій у сфері майбутньої професійної діяльності; сформовані уміння прогнозувати наслідки виробничої діяльності, ухвалювати екологічно-доцільні та конструктивні рішення; сформовані стійкі навички застосування екологічних принципів у професійній діяльності та побуті.

Достатній рівень сформованості екологічної культури.

Рівень екологічних знань: тематична сформованість (яка не набуває рівня системи) знань про природне середовище та наслідки антропогенного впливу на довкілля; володіння знаннями про основні принципи екологічної політики, закономірності та принципи сталого розвитку, екологічне законодавство та екологічні нормативи; володіння знаннями екологічних аспектів раціонального природокористування, основними екологічними інструментами; наявні знання про екологічні та соціальні проблеми суспільства; сформованість еколого-відповідних особливостей особистості (відповідальність, емпатія,

турботливість, бережливість) має ситуативний характер.

Мотиваційна готовність: переконання у необхідності екологічно виправданої діяльності, участь у практичних заходах щодо поліпшення стану довкілля реалізується за рахунок ініціативи інших людей; наявна потреба до вивчення екологічних проблем, переконаність у необхідності екологічних знань для майбутньої професійної діяльності; наявний інтерес до вивчення та використання інноваційних методів, способів та прийомів екологізації; прагнення до підтримання належного морально-етичного клімату у колективі, до виконання спільної екологічної діяльності.

Сформованість особистісної позиції: дотримання здорового способу життя, вміння до його пропаганди не сформовані, підтримка належної еколого-відповідної атмосфери; використання окремих екологічних знань, безпечних технологій у сфері майбутньої професійної діяльності; недостатньо сформовані уміння прогнозувати наслідки виробничої діяльності, ухвалювати екологічно-доцільні рішення; недостатньо сформовані навички застосування екологічних принципів у професійній діяльності та побуті.

Середній рівень сформованості екологічної культури.

Рівень екологічних знань: поверхневі знання про природне середовище та наслідки антропогенного впливу на довкілля; несистемні знання про основні принципи екологічної політики, закономірності та принципи сталого розвитку; знання деяких екологічних аспектів раціонального природокористування; несистемні знання про екологічні та соціальні проблеми суспільства; прояв сталих еколого-відповідних особливостей особистості (відповідальність, емпатія, турботливість, бережливість) виявляється не завжди

Мотиваційна готовність: нестійкі переконання у необхідності екологічно виправданої діяльності, участь у практичних заходах щодо поліпшення стану довкілля здійснюється за рахунок стимулів; нестійка потреба до вивчення екологічних проблем, неглибока переконаність у необхідності екознань; нестійкий інтерес до вивчення та використання інноваційних методів, способів та прийомів екологізації; нестійке прагнення до підтримання належного

морально-етичного клімату у колективі, виконання спільної екологічної діяльності за рахунок ініціативи інших; поверхнева зацікавленість станом навколишнього середовища.

Сформованість особистісної позиції: дотримання здорового способу життя, але вміння до його пропаганди не сформовані; ситуативне використання екологічних знань у сфері майбутньої професійної діяльності; недостатньо сформовані вміння прогнозувати наслідки виробничої діяльності, ухвалювати екологічно-доцільні рішення; недостатньо сформовані навички застосування екологічних принципів у професійній діяльності та побуті.

Рівень нижче середнього сформованості екологічної культури.

Рівень екологічних знань: розрізнені, часткові знання про природне середовище та наслідки антропогенного впливу на довкілля; несистемні знання про основні принципи екологічної політики, закономірності та принципи сталого розвитку; поверхневе знання екологічних аспектів раціонального природокористування; загальне уявлення про причини виникнення екологічних та соціальних проблем суспільства; обмежений прояв еколого-відповідних особливостей особистості (відповідальність, емпатія, турботливість, бережливість).

Мотиваційна готовність: нестійкі переконання у необхідності екологічно виправданої діяльності, наявне небажання брати участь у практичних заходах щодо поліпшення стану довкілля; поверхневий інтерес до екологічних проблем, відсутня переконаність у необхідності екологічних знань; інтерес до вивчення та використання інноваційних методів, способів та прийомів екологізації не спостерігається; байдужість до підтримання морально-етичного клімату в колективі, небажання виконувати спільну екологічну діяльність; незначна зацікавленість станом навколишнього середовища

Сформованість особистісної позиції: наявність шкідливих звичок; безсистемність екологічних знань, незнання безпечних технологій у сфері майбутньої професійної діяльності; володіння частковими вміннями прогнозувати наслідки виробничої діяльності, нездатність ухвалювати

екологічно-доцільні рішення; несформовані навички застосування екологічних принципів у професійній діяльності та побуті.

Низький рівень сформованості екологічної культури.

Рівень екологічних знань: відсутність знань про природне середовище та наслідки антропогенного впливу на довкілля; не сформовані знання про основні принципи екологічної політики, закономірності та принципи сталого розвитку; незнання екологічних аспектів раціонального природокористування; низька обізнаність про екологічні та соціальні проблеми суспільства; еколого-відповідні особливості особистості (відповідальність, емпатія, турботливість, бережливість) не виявляються.

Мотиваційна готовність: відсутність переконання у необхідності екологічно виправданої діяльності, потреба до вивчення екологічних проблем, переконаність у необхідності екологічних знань для майбутньої професійної діяльності не спостерігається; відсутній інтерес до вивчення та використання інноваційних методів, способів та прийомів екологізації; байдужість до морально-етичного клімату у колективі та небажання брати участь у спільній екологічній діяльності; байдужість щодо стану навколишнього середовища.

Сформованість особистісної позиції: наявність сталих шкідливих звичок; відсутність екологічних знань, незнання безпечних технологій у сфері майбутньої професійної діяльності; відсутні уміння прогнозувати наслідки виробничої діяльності, ухвалювати екологічно-доцільні рішення; не сформовані навички застосування екологічних принципів у професійній діяльності та побуті.

Зазначимо, що високий та достатній рівні характеризуються розвиненістю екологічних світоглядних основ, екоцентричною екологічною свідомістю (сукупністю екологічних та природоохоронних уявлень, світоглядних позицій та ставлення до природи, усвідомленням ролі людини у світі, її відповідальністю за власний вільний вибір) і інтенсивною екологічною поведінкою як сукупністю конкретних дій та вчинків, безпосередньо або опосередковано пов'язаних з дією на природне оточення, використання



природних ресурсів. Оскільки екологічна культура є частиною загальнолюдської культури, то досягнення високого рівня в особистісному еколого-професійному зростанні неможливо уявити без наявності чітко вираженого етично орієнтованого мислення, спрямованості на саморозвиток, самоактуалізацію, здатності до співпереживання, емпатії, співчуття, розвитку мотиваційної сфери.

Середній рівень розвиненості екологічної культури студентів, що дає змогу залучитися до вирішення екологічних проблем, характеризується наявністю еколого-професійних знань, умінь та навичок; нечітко вираженим суб'єкт-суб'єктним ставленням до природи; прагматичним характером ставлення до неї, що виражається в дальньому прагматизмі, тобто в сприйнятті збереження природи для майбутніх поколінь, але не заради неї самої; бажанням узяти участь у природоохоронній діяльності, але відсутністю систематичної практики в реалізації екологічних проектів; недостатньо вираженою спрямованістю на саморозвиток, самоактуалізацію; недостатньо розвиненою емпатією, мотиваційною та емоційною сферами.

Варто відзначити, що рівень нижче середнього та низький рівень екологічної культури не припускає як наслідки цього стану нездатність або небажання участі майбутнього фахівця у вирішенні екологічних проблем, оскільки так чи інакше він у своєму процесі пізнання орієнтований на професійну діяльність. Студенти, що мають низький рівень екологічної культури й низький рівень спрямованості на особистісне еколого-професійне зростання, характеризуються прагматичним ставленням до природи; сприйняттям її як об'єкта; нерозвиненістю мотивації екологічної діяльності, пропаганди. Вони не проти подання матеріальної підтримки (у вигляді податків, платежів, внесків, пожертвувань тощо) дій інших та усвідомлюють свою залежність від екологічного стану природи. Такі студенти мають низький рівень спрямованості на саморозвиток, самоактуалізацію, у них недостатньо розвинена емпатія, співпереживання.

Специфіка екологічної культури визначається, головним чином,

своєрідністю діяльності, широким спектром функцій, що виконуються, з яких основними є: творче усвідомлення нових наукових ідей; визначення свого ставлення до них та до дійсності, що змінилася; педагогічні, виховні функції.

Для здійснення цих функцій студенти повинні володіти стратегічною готовністю до «зовнішньої» екологічно виправданої діяльності, яка розглядається у межах екологічно допустимої, коли спостерігається та виявляється здатність і готовність до організації діяльності не в боротьбі з природою, а за створення відповідних умов життя в ній.

У дослідженні розглядаємо феномен екологічної культури як частковий вияв духовної культури особистості й екологічної культури студентів – майбутніх учителів (співвідносяться між собою як рід та вид). Такий підхід дає змогу виокремити професійні й особистісні закономірності формування екологічної культури студентів.

Таким чином, виділені нами критерії та рівні сформованості екологічної культури студентів – майбутніх учителів дають змогу оцінити стан цієї проблеми в закладі вищої освіти.

## **2.2. Організація й методика проведення експериментального дослідження**

Одним із шляхів розв'язання екологічних проблем, оптимізації взаємовідносин між суспільством та природою є наявність належним чином організованої стратегії формування екологічної культури суспільства.

Формування екологічної культури є системним освітнім процесом, результатом якого є підвищення екологічної грамотності студентів, озброєння їх навичками економного, бережливого використання природних ресурсів, усвідомленням екологічно доцільних правил поведінки у природі.

Теоретико-методологічний аналіз проблеми формування екологічної культури студентів, виявлення основних педагогічних умов, що сприяють

підвищенню її рівня, дав змогу визначити методику дослідно-експериментальної роботи.

Під час проведення експериментальної роботи було взято за основу теорію експерименту М. Поташника, зокрема було враховано, що експеримент – це своєрідний комплекс методів дослідження, призначений для об'єктивної та переконливої перевірки гіпотези. Це чітко спрямована діяльність, яка сприяє створенню та апробації нових технологій розвитку особистості [22]. Використання цього визначення дало змогу зробити висновок про те, що експеримент призначено для визначення та обґрунтування педагогічних умов формування екологічної культури студентів – майбутніх учителів, а також розробити на їх основі методику зазначеного процесу.

Розглянемо методику формування екологічної культури студентів – майбутніх учителів.

Розроблена педагогічна методика формування екологічної культури складається із таких основних компонентів:

- цілі (екологічні, соціальні), завдання, закономірності, принципи, методи і форми екологічного навчання та виховання, реалізація яких обґрунтовується концептуальними засадами дослідження;
- педагогічні умови формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей;
- діагностика сформованості екологічної культури майбутніх учителів;
- результат, який полягає в досягненні високого, достатнього або середнього рівнів екологічної культури студентів.

Нами було взято до уваги такі основні педагогічні умови формування екологічної культури майбутніх учителів у процесі професійної підготовки:

- реалізація діяльнісного підходу до формування екологічної культури студентів – майбутніх учителів;
- забезпечення позитивної мотивації майбутніх учителів до формування екологічної культури;
- використання інноваційних форм, методів і технологій навчання для

активізації навчально-пізнавальної діяльності.

Перший напрям роботи під час формувального етапу експерименту передбачав реалізацію діяльнісного підходу до формування екологічної культури студентів – майбутніх учителів. Як вже зазначалося раніше, діяльнісний підхід є важливим, тому, що діяльність є показником рівня сформованості екологічної культури.

Впровадження другої педагогічної умови формування екологічної культури майбутніх учителів у процесі професійної підготовки – забезпечення позитивної мотивації майбутніх учителів до формування екологічної культури – передбачає чітке усвідомлення майбутнім учителем мотивації власної еколого-професійної діяльності, а саме: наповнення навчально-виховного процесу матеріалами екологічного спрямування; запровадження методів навчання; активізація участі студентів у позааудиторній роботі.

Відповідно до третьої педагогічної умови формування екологічної культури майбутніх учителів – використання інноваційних форм, методів і технологій навчання для активізації навчально-пізнавальної діяльності – ми використовували у професійній підготовці студентів еколого-педагогічний тренінг.

Отже, ця методика формування екологічної культури студентів передбачала застосування таких методів навчання, як: імітаційно-ігрові заняття, у яких моделювалося розв'язання типових екологічних проблемних ситуацій під час вивчення дисциплін «Основи екології» та «Екологія»; проблемно-ситуаційні методи та проведення еколого-педагогічного тренінгу (Додаток А).

Імітаційно-ігрові та проблемно-ситуаційні методи аналізу типових екологічних ситуацій є активними методами навчання, яким належить важливе місце в забезпеченні формування екологічної культури студентів. Активні методи навчання, порівняно з традиційними, забезпечують наближення процесу навчання до умов практичної діяльності, вимушену активність, високу інтенсивність навчального процесу та його творчий характер [15]. Психолого-педагогічні дослідження свідчать, що цей метод має такі позитивні

характеристики:

- активізує студентів;
- підвищує результативність навчання;
- розвиває аналітичні уміння на основі професійно-орієнтованих ситуацій;
- розвиває комунікативні уміння в умовах групової пошукової діяльності;
- розвиває уміння аргументувати свою точку зору в умовах змагальності.

Метод аналізу екологічних ситуацій активізує екологічне мислення студентів та посилює мотиваційну готовність до екологічної діяльності.

Серед ознак, які стосуються змісту ігрового заняття, П. Лузан виділяє такі, як:

- наявність моделі еколого-виробничої системи;
- відсутність індивідуальної ролі керівних працівників та спеціалістів, які визначають їх діяльність у конкретній еколого-економічній системі, є одна колективна роль;
- альтернативність (багатоваріантність) розв'язків;
- єдина мета при відпрацюванні еколого-безпечних рішень;
- наявність системи групової оцінки діяльності студентів;
- наявність керованого емоційного напруження [38].

До зазначеного переліку, на нашу думку, варто внести такі характерні ознаки:

- за змістом екологічні ситуації мають розроблятися на засадах проблемності;
- прийняття оптимального екологічно безпечного вирішення ситуації відбувається в умовах дискусії.

Методика проведення імітаційного заняття.

Під час проведення заняття навчальна група поділяється на команди, які змагаються між собою. Усі команди отримують однакове завдання, кожна команда розробляє власний варіант вирішення екологічної ситуації. Під час

обговорення кожна команда має можливість оцінити роботу іншої команди, що сприяє виникненню дискусії, детальному обговоренню запропонованих усіма командами варіантів вирішення екологічної ситуації та прийняття єдиного екологічно виправданого рішення.

У період розробки методики проведення заняття викладач готує набір практико-орієнтованих ситуацій для аналізу в рамках теми, яка вивчається. У кожній ситуації має бути опис конкретних параметрів, узятих із практичної діяльності. Доцільно згрупувати завдання за рівнем складності: це надасть змогу розподілити бали при оцінюванні роботи команд.

Під час проведення заняття викладач поділяє навчальну групу на команди таким чином, щоб кількість студентів у кожній команді не перевищувала чотирьох. Рейтинг студентів у кожній команді повинен бути приблизно однаковим: це забезпечить необхідну рівнозначну компетентність учасників змагання та досягнення навчальних цілей заняття.

Організація проведення імітаційного заняття складається з чотирьох етапів:

1. Орієнтація. Викладач характеризує тему, яка вивчається, основні правила проведення заняття та його загальний хід (час – 5 хв.).

2. Підготовка до проведення. Розподіл завдань між командами, процедурні питання (час – 5 хв.).

3. Проведення заняття.

- 3.1. Вивчення екологічних ситуацій, оформлення відповідей. Викладач стежить за процедурою проведення заняття, фіксує результати (підрахунки балів, прийняття рішень) (час – 25–30 хв.).

- 3.2. Взаємна оцінка командами еколого-безпечних рішень ситуації (час – 15–20 хв.).

4. Обговорення заняття. Викладач керує дискусійним обговоренням (які труднощі виникли під час розв'язання екологічних ситуацій, які ідеї з'явилися протягом розв'язання екологічної ситуації). Підбиття підсумків, самооцінка студентів (час – 20–25 хв.).

Під час проведення імітаційного заняття викладач виконує такі функції:

- інструктора – допомагає студентам зрозуміти правила;
- судді-рефері – контролює процес, не втручається в гру (у випадку, коли аналіз та розв'язання екологічного завдання командами здійснюється без допомоги викладача, студенти використовують лише власні знання, отримані у процесі вивчення теми);
- тренера – може надавати учасникам допомогу (у ході розв'язання екологічних ситуацій викладач може надавати «платну» інформацію щодо розв'язання екологічної проблеми. «Плата» реалізується у вигляді певної суми штрафних балів);
- ведучого – якщо попередні ролі були пов'язані з підготовкою та проведенням імітаційної гри, то ця роль належить до завершального етапу – обговорення.

У процесі ігрового заняття має панувати атмосфера змагальності між командами, яка спонукає студентів до переживань за успіх своєї команди, забезпечує творчу активність усієї групи.

Варто відмітити, що запропоновані ситуації мають бути проблемного змісту, створювати умови для активізації аналітичного мислення та набуття умінь прогнозування та моделювання майбутньої професійної діяльності.

Згідно з результатами вирішення студентами проблемних екологічних ситуацій, взаємних оцінок, виявами активності та креативності у дискусії визначаються переможці серед команд. Тривалість етапу – 20 хвилин.

При вирішенні проблемних екологічних ситуацій, студенти вчаться прогнозувати та моделювати еколого-безпечну майбутню професійну діяльність, використовувати знання основних екологічних та соціальних механізмів на практиці та ухвалювати екологічно-доцільні та конструктивні рішення.

Однією з основних найбільш ефективних форм практичної діяльності є еколого-педагогічний тренінг для саморозвитку особистості. Тренінгові заняття дають змогу педагогові глибоко й усебічно вивчити його учасників, зрозуміти

особливості особистості кожного з них, вплинути на стосунки, які склалися в мікросередовищі, скоректувати їх світогляд. Ця форма діяльності передбачає психологічний вплив, що заснований на активних методах групової роботи [48]. Тренінг – це форма спеціально організованого спілкування, під час якого вирішуються питання розвитку особистості, формування комунікативних навичок, зміна світогляду й мислення учасників [64, 467]. Тренінг дає змогу нівелювати стереотипи та вирішувати особистісні проблеми учасників, що є особливо важливим у нашому аспекті дослідження проблеми формування екологічної культури студентів.

Під час тренінгових занять відбувається зміна внутрішніх установок учасників, розширюються їх знання, з'являється досвід позитивного ставлення до природи, до себе в природі, до навколишнього світу в цілому. Завдання еколого-педагогічного тренінгу – організувати діяльність, що допомагає відродити в людині духовний сенс буття в його зв'язку з природним та соціальним світом, стрижнем якого є екологічне «Я» – регулятор відносин людини зі світом природи, людей, речей та власним внутрішнім світом.

Еколого-педагогічний тренінг разом з основною метою має низку супутніх: підвищення екологічної та соціально-психологічної компетентності учасників, розвиток їх здатності ефективно взаємодіяти з навколишнім світом; формування активної соціальної позиції учасників, розвиток їх здатності здійснювати значущі зміни у своєму житті та житті людей, що їх оточують; підвищення рівня екологічної культури особистості [5].

Нами було проведено еколого-педагогічні тренінги за темами «Я – об'єкт природи» та «Варіанти майбутнього» (додаток А).

Цілі еколого-педагогічного тренінгу конкретизуються в таких завданнях: актуалізація наявних екологічних знань, підхід до їх аналізу з позиції біоцентричного принципу; оволодіння новими екологічними знаннями; розвиток здатності адекватного та найповнішого пізнання себе й інших людей взагалі та у ставленні до природи зокрема; актуалізація та зміна особистісних якостей та вмінь, зняття бар'єрів, що заважають реальним та продуктивним



діям особистості; вивчення індивідуалізованих прийомів побудови гуманістичних взаємин із природою та оволодіння ними.

Отже, згідно з програмою дослідження визначено такі завдання експериментальної роботи:

- 1) Уточнити сутність, зміст та структуру екологічної культури майбутніх учителів.
- 2) Сформувані експериментальну і контрольну групи.
- 3) За допомогою теоретичного аналізу та емпіричних досліджень уточнити критерії та показники сформованості екологічної культури студентів.
- 4) Визначити й обґрунтувати закономірності та принципи формування екологічної культури студентів.
- 5) Визначити й обґрунтувати педагогічні умови формування екологічної культури студентів – майбутніх учителів.
- 6) Розробити й застосувати методику формування екологічної культури майбутніх учителів на студентах експериментальної групи.
- 7) Підтвердити результативність запропонованої методики формування екологічної культури студентів.

Вирішення завдань експериментальної роботи було здійснено послідовно і включало три етапи. Протягом першого (підготовчого) етапу на підставі теоретичного та практичного вивчення педагогічних умов формування екологічної культури студентів визначено й уточнено завдання та методику експериментальної роботи; розроблено методику формування екологічної культури студентів; здійснено організаційні заходи щодо відбору й вивчення складу контрольної та експериментальної груп; проведено інструктивно-методичні заняття з усіма категоріями учасників експерименту.

На другому (основному) етапі експериментальної роботи проведено перевірку методики формування екологічної культури студентів під час проведення формувального експерименту. Отримані результати постійно аналізувались, узагальнювались та порівнювались на підставі розроблених критеріїв та показників, що дало змогу виявити тенденції та динаміку

формування екологічної культури студентів – майбутніх учителів.

На третьому етапі узагальнено матеріали дослідження. Третій (заключний) етап включав у себе кількісну та якісну обробку експериментальних даних та всебічну перевірку й узагальнення отриманих результатів, формулювання висновків та пропозицій.

Експериментальне дослідження проводилося на базі Запорізького національного університету. Дослідженням було охоплено 49 студентів, що навчаються на 2-3 курсах філологічного факультету.

Усі завдання експериментальної роботи було вирішено комплексно, у тісному взаємозв'язку та взаємообумовленості. При цьому основна увага приділялась систематичності й послідовності цієї роботи, формуванню у всіх учасників експерименту інтересу до нього, зацікавленості в якісному виконанні його програми, заохоченню творчих пошуків та знахідок майбутніх фахівців. Така робота вимагала від них вияву таких якостей інтелекту, як: гнучкість, критичність, оригінальність мислення тощо, що якраз і характеризує творчо-перетворюючу та творчо-зберігаючу діяльність.

При цьому було враховано, що розвиток цих якостей можливий у разі дотримання принципу «від легкого до складного»: спочатку необхідно досягти зв'язного відтворення отриманої інформації, її систематизації та первинного аналізу (перший етап), далі навчитися бачити проблеми й протиріччя в майбутній професійній діяльності, виявляти антиконформізм та оригінальність при здійсненні професійних обов'язків (другий етап) і, нарешті, розвивати гнучкість мислення та творчу уяву (третій етап), яка базується на дивергентному мисленні, що передбачає різноманітність, варіативність. Вона безпосередньо пов'язана з легкістю асоціювання – умінням викликати у свідомості певні складові частини й утворювати за їх допомогою нові психологічні утворення. Це є оновлюючим відображенням дійсності. При такому мисленні один стимул може породити декілька відповідей, кожна з яких є вірною.

Визначення рівнів екологічної культури студентів здійснено за

допомогою відповідної стандартної методики, що містить систему взаємопов'язаних методів, а також порядок застосування та інтерпретації отриманих результатів. При цьому здійснювалися заплановані в експериментальному дослідженні зрізи визначених показників сформованості екологічної культури студентів:

- обсяг знань та система уявлень про екологічну культуру студентів, вимоги професії до особистості студента, його знань, умінь та навичок;
- вираженість екологічної спрямованості студентів, їх мотивації, ступінь готовності чітко організувати екологічну діяльність за наявними планами, ступінь емоційної привабливості екологічної культури;
- ступінь оволодіння студентами різними технологіями, рівень уміння долати труднощі на цьому шляху й досягати поставлених цілей.

Апробацію методики здійснено протягом дослідження, яке показало надійність застосованих методів та їх придатність для вирішення поставлених завдань. Для уточнення сутності та структури екологічної культури студентів – майбутніх учителів, виявлення змісту цього процесу було застосовано інтерв'ювання студентів з числа тих, хто залучався до проведення експериментального дослідження.

Формувальний експеримент проводився в реальних умовах освітнього процесу у закладі вищої освіти. Перед початком формувального експерименту всі його учасники отримали інструктаж, їм було надано спеціально розроблений методичний матеріал щодо виконання програмних експериментальних настанов. Навчально-виховна діяльність усіх майбутніх фахівців, що брали участь у дослідженні, була об'єктом аналізу й оцінки спеціально відібраних експертів.

Результати формувального експерименту як основного методу дослідження постійно аналізувалися, порівнювалися та доповнювалися іншими методами. Серед них найчастіше використовувалися метод спостереження, який дає змогу цілеспрямовано, систематично фіксувати вияви сформованості екологічної культури студентів, зміни її рівня завдяки застосуванню визначеної

методики. Спостереження здійснювалося особисто магістрантом. Для отримання об'єктивної та вірогідної інформації було застосовано суцільне й вибіркоче спостереження.

Об'єктами спостереження були студенти філологічного факультету, які брали участь в експерименті. Здійснення спостереження під час їх навчальної та позанавчальної діяльності дало змогу виявити заходи психолого-педагогічного впливу, які суттєво вплинули на процес формування їх екологічної культури; удосконалити оцінювання рівнів сформованості екологічної культури студентів, а в цілому – здійснити необхідні корективи щодо змісту й методики експерименту для його ефективного проведення.

Незважаючи на деяку обмеженість методу спостереження, який дає можливість зафіксувати лише зовнішній вияв будь-якого явища, його роль є надзвичайно важливою. Відображаючи реальну діяльність студентів, їх поведінку, спостереження дало змогу побачити різні елементи та вияви процесу формування в них екологічної культури, установити його зв'язки й залежності. Результати спостереження порівнювались із даними інших методів дослідження, при цьому враховувалось, що вони є лише елементом у системі психолого-педагогічної інформації.

Метод аналізу результатів навчально-виховної діяльності застосовано для перевірки ефективності заходів щодо формування екологічної культури студентів, а також для виявлення якісних ознак рівнів її сформованості. З цією метою проаналізовано: психолого-педагогічні характеристики; успішність на заняттях із предметів гуманітарної та професійної підготовки; експериментальний матеріал, що був одержаний протягом дослідження, тощо.

Дані, що були одержані протягом експерименту, оперативно уточнювались та доповнювались за допомогою методів опитування, які широко застосовано в дослідженні шляхом індивідуальних та групових бесід, інтерв'ювання, анкетування.

Протягом експерименту було застосовано анкети. У них ставились як відкриті, так і закриті запитання, які давали можливість виявити різноманітний

спектр думок із проблеми формування екологічної культури студентів філологічного факультету. Нас, насамперед, цікавили такі аспекти:

- а) рівень володіння екологічними знаннями;
- б) обізнаність із сучасними глобальними та регіональними екологічними проблемами;
- в) переконаність у необхідності збереження довкілля, проведення природоохоронних заходів;
- г) ставлення майбутніх учителів до себе, навколишнього середовища, до оволодіння екологічними знаннями тощо.

Анкетування студентів було здійснено після кожного заміру рівня сформованості їх екологічної культури й мало на меті: вивчення мотивації в студентів, їх ставлення до основних видів екологічної діяльності, майбутньої професії; виявлення найбільш характерних труднощів у їх повсякденній життєдіяльності та інше. За результатами анкетування було проаналізовано, узагальнено й систематизовано дані анкет, які порівнювались із даними інших методів, суттєво доповнювали й уточнювали їх. Обробку анкет здійснено за допомогою стандартних методів математичної статистики.

Для визначення початкового рівня сформованості екологічної культури студентів було здійснено констатувальний експеримент. Для його проведення було сформовано експериментальну та контрольну групи.

Для експериментальної та контрольної групи було відібрано 49 студентів філологічного факультету Запорізького національного університету (контрольна група – 25 студентів, експериментальна група – 24 студента).

Комплектування контрольної та експериментальної групи було здійснене на початковій стадії планування експерименту. Його результати свідчать про приблизно однакову якісну однорідність експериментальної та контрольної груп.

За основними показниками експериментальна й контрольна групи характеризувалися в основному однаковими параметрами, що забезпечило досить високу об'єктивність вихідних положень для проведення

експериментальної роботи. Крім цього, було враховано й інші чинники: узгодженість процесу формування екологічної культури студентів експериментальної та контрольної груп, планування та організація ними навчальної та позанавчальної діяльності, наявність єдиних документів, що регламентують цю діяльність, та інші чинники.

Окрім загальнонаукових, у дослідженні для визначення чинників, що також впливають на процес формування екологічної культури студентів, використано специфічні методи дослідження.

Сукупність теоретичних та емпіричних методів дослідження, постійний аналіз та порівняння отриманих результатів дали змогу якісно вирішити завдання щодо впровадження та перевірки методики формування екологічної культури студентів.

Таким чином, ефективність заходів психолого-педагогічного впливу, що були застосовані протягом експериментальної роботи, було перевірено з урахуванням теоретичних узагальнень дослідження. При організації формувального експерименту було визначено вплив педагогічних умов на рівень екологічної культури студентів як необхідної складової їх професійної підготовки та виявлення ефективності їх реалізації.

### **2.3. Аналіз результатів дослідження реалізації педагогічних умов формування екологічної культури майбутніх учителів**

Зростання масштабів деградації навколишнього середовища внаслідок антропогенного навантаження на природні системи зумовило вихід локальних екологічних проблем за межі окремих територій та перетворення їх на глобальні, негайне вирішення яких вимагає відповідних зусиль та заходів. Це завдання є прерогативою студентської молоді, які визначатимуть екологічне, та соціальне становище суспільства. Саме тому рівень екологічної та соціальної освіченості студентів має бути таким, щоб вони не тільки мали ґрунтовні

екологічні знання, а й були глибоко переконані в необхідності природоузгодженої діяльності, мали уміння та навички самостійного вирішення екологічних та соціальних проблем. Ця вимога до формування екологічної культури студентів має здійснюватися системно, шляхом поєднання екологічної освіти та виховання з еколого-орієнтованою практичною діяльністю.

У результаті аналізу анкет, що були розроблені О. Матеюк [43], Н. Негруцою [50] та Л. Фенчак [77], нами запропоновано варіант анкети для виявлення рівня екологічної культури студентів. За допомогою питань анкети ми визначали обізнаність студентів в екологічній ситуації, їх ставлення до вирішення екологічних проблем різного масштабу, ставлення до навчального процесу, зокрема мотивація набуття екологічних знань.

Розглянемо результати аналізу опитування студентів (Додаток Б).

Відповіді студентів на питання «Як Ви оцінюєте стан навколишнього середовища в Україні?» свідчать про обізнаність студентів в екологічній ситуації. Думки досліджуваних із цього питання розподілилися таким чином: стан навколишнього середовища є сприятливим (14,3%), задовільним, але є тенденція до погіршення (48,9%), незадовільним (36,8%).

На питання «Чи вважаєте Ви себе причетним до вирішення екологічних проблем регіону?» стверджувальну відповідь дали лише 69,4 % студентів.

Питаннями глобальних та локальних екологічних проблем цікавляться 44,9% студентів, не виявляють інтересу 28,6%, а 26,5% – не визначились взагалі.

Відповіді студентів на запитання «Назвіть причини забруднення людиною природного середовища» вказують на недостатній рівень екологічних знань. Відповіді розподілилися таким чином: науково-технічний прогрес (51,0%); недостатність знань (10,2%); байдужість (12,2%); безвідповідальність (18,4%). Варто підкреслити, що лише 8,2% респондентів указали на відсутність культури як причини забруднення людиною природного середовища. 38,8 % студентів вважають за потрібне в умовах зростаючої взаємозалежності між

розвитком економіки та станом навколишнього середовища пов'язувати господарську діяльність з екологічними вимогами. При цьому 30,6% респондентів не можуть чітко визначити відповідь на це запитання. Це можна пояснити тим, що сучасні підходи до професійної підготовки студентів у закладі вищої освіти не дають змогу в повному обсязі використовувати всі можливості для формування екологічних поглядів та переконань, які є складовими екологічної культури.

Результати аналізу відповідей студентів на запитання щодо основних джерел забруднення навколишнього середовища дають нам змогу стверджувати, що 32,7% студентів недостатньо обізнані з цього питання.

На жаль, тільки 57,1% студентів пов'язують власні проблеми зі здоров'ям із станом навколишнього середовища в регіоні. 26,5% респондентів дали негативну відповідь на це запитання, а 16,4% – взагалі не визначились.

Для визначення рівня готовності студентів до активної природоохоронної діяльності було проаналізовано відповіді на запитання: «Якби Вам випала нагода вплинути на вирішення екологічних проблем, що Ви б вважали за краще?». Більшість респондентів (62,2%) вважають, що було б краще оплачувати дії інших (у вигляді внесків, податку тощо) і лише 14,3% майбутніх фахівців вважають за краще діяти самим. На запитання «Чи можете Ви впливати на вирішення екологічних проблем на різних рівнях?» «у ближньому оточенні» – відповіли 16,4% респондентів, «в освітньому закладі» – 12,2% студентів, «у місті, регіоні, країні» – 4,1% досліджуваних. 67,3% респондентів зазначили, що їм «важко відповісти на це запитання». Аналіз відповідей респондентів свідчить про низький рівень їх готовності до активної природоохоронної діяльності.

На наступному етапі дослідження нами проведено опитування студентів щодо основних шляхів покращання екологічної ситуації в Україні. Найбільше відсотків за рейтингом одержала відповідь про «посилення адміністративної та матеріальної відповідальності за правопорушення в галузі охорони природи й використання природних ресурсів» (32,7%). На другому місці –



«реструктуризація економіки із суттєвим зменшенням частки енерго- і матеріалоємних виробництв» (24,5%). Надання студентами переваг адміністративним заходам можна пояснити переважанням у суспільстві утилітарно-споживацьких способів природокористування. Третє місце посідає «створення в країні ефективної системи екологічної освіти, виховання та інформування» (16,3% респондентів). 14,3% студентів вважає основним шляхом покращання екологічної ситуації в Україні «формування збалансованої системи природокористування». «Підвищення рівня екологічної культури населення» як основний шлях зазначило тільки 12,2% студентів. 42,9% вважають, що рішучим напрямком покращення природокористування є «упровадження досягнень науково-технічного прогресу й передусім маловідходних та безвідходних технологій». Перехід до переважно економічних методів управління в галузі природокористування як найбільш рішучий напрямок покращення природокористування вибрало 38,8% респондентів. 18,4% студентів вважають, що найбільш якісним напрямком покращення природокористування є більш тісна взаємодія України з усіма країнами й міжнародними організаціями.

Студенти філологічного факультету переконані, що одним із провідних шляхів удосконалення природоохоронної діяльності є екологічна освіта. Ці аспекти були відзначені 34,7% опитаних. Однак 46,9% студентів не впевнені, що їм як майбутнім педагогам потрібна екологічна освіта. При цьому 44,9% респондентів відповідають «ні» на запитання, чи достатньо їм екологічних знань, щоб ухвалювати правильні рішення щодо використання природних ресурсів. 22,4% студентів наголошують про необхідність якісно нових знань для цього.

І, нарешті, зупинимося на аналізі відповідей респондентів на запитання, що визначають їх мотивацію щодо засвоєння складових екологічної культури. Аналіз відповідей студентів дав змогу зробити висновок, що 79,6% респондентів усвідомлюють необхідність екологічних знань для майбутньої професійної діяльності. Однак екологічні проблеми як пріоритети в житті

поставили на 3 місце 59,2% опитаних студентів. При цьому, перше місце в них посіли сімейні, друге – педагогічні та четверте – політичні проблеми. Респонденти зазначили, що екологічні проблеми хвилюють їх як майбутнього педагога і що це сприяє більш дбайливому їх ставленню до природи.

На запитання «Чи можна вважати, що Ваша майбутня професія потребує знань із питань управління охороною природи, створення механізмів раціонального використання природних ресурсів?» «так» відповіли лише 36,7% студентів, 28,6% не змогли визначитись із відповіддю на це запитання, а 34,7% студентів відповіли «ні».

60,8% студентів вважають, що найбільше на усвідомлення ними екологічних проблем впливають засоби масової інформації, тоді як тільки 14,3% – що освітнє середовище. Це підтверджують відповіді на запитання «Чи вважаєте Ви за доцільне з деяких тем поєднувати вивчення предмета «Основи екології» з педагогічними дисциплінами?». Впевнено на нього відповіли лише 36,7% студентів (32,7% – «важко відповісти»).

38,8% респондентів вважають за потрібне мати екологічні знання, оскільки вони входять до навчального плану предметів, які вивчаються у закладі вищої освіти («для загального розвитку» – 20,4%, «щоб самостійно розібратися в екологічному стані» – 10,2%, «це одна з умов здорового способу життя» – 12,2%). Тільки 18,3% студентів зазначили, що екологічні знання їм потрібні для майбутньої професійної діяльності.

Під час проведення констатувального експерименту велику увагу ми приділяли бесідам зі студентами, викладачами екологічних дисциплін щодо наповнення екологічним змістом навчально-виховного процесу, покращання процесу формування екологічної культури студентів.

Результати аналізу матеріалів дослідження дали змогу виявити такі протиріччя у формуванні екологічної культури студентів:

1. Навчально-виховний процес у закладі вищої освіти за його традиційною моделлю не створює належних умов для формуванню екологічної культури студентів.

2. У процесі професійної підготовки студентів не набувають ознак системності екологічне навчання, виховання та еколого-практична діяльність, які є основним підґрунтям для формування екологічних знань, умінь, навичок, поглядів та переконань.

3. Для підвищення ефективності формування екологічної культури студентів необхідна розробка відповідної методики.

На наступному етапі експериментальної роботи проводився формувальний експеримент з метою встановлення ефективності розробленої методики формування екологічної культури студентів та засвідчення того, що реалізація обґрунтованих педагогічних умов покращує якість екологічної підготовки майбутніх учителів як необхідної складової їх професійної підготовки.

Рівень екологічних знань студентів визначався за допомогою тесту із типовими завданнями (Додаток В). За кожну правильну відповідь студент міг набрати певну кількість балів. Максимальний результат оцінювання рівня екологічних знань студента складав 100 балів.

При складанні завдань до тесту ми дотримувались таких умов:

- а) чітке формулювання, доступність та зрозумілість;
- б) відсутність у тесті очевидно невірних та абсурдних відповідей;
- в) можливість виконання завдання за регламентований час.

Мотиваційна готовність до оволодіння майбутніми вчителями екологічними знаннями, участі в екологічній діяльності, визначалася за допомогою методу оцінювання їх готовності до екологічної діяльності (Додаток Г):

- прагнення до екологічно виправданої діяльності, бажання брати участь у практичних заходах щодо поліпшення стану довкілля, ступінь залучення до роботи;
- потреба до вивчення екологічних проблем, ступінь переконаності у необхідності екологічних знань для майбутньої професійної діяльності;
- прагнення до підтримання належного еколого-етичного клімату в

колективі, до виконання спільної екологічної діяльності.

Оцінювання здійснювалося за шестибальною (п'ятиінтервальною) шкалою. Максимальний результат оцінювання мотиваційної готовності студента до екологічної діяльності складав 100 балів.

Сформованість особистісної позиції майбутніх фахівців є одним із критеріїв сформованості їх екологічної культури. За означеним критерієм студенти оцінювались (максимально – 100 балів) за такими показниками (додаток Д):

- дотримання здорового способу життя та його пропаганда, підтримка еколого-відповідної атмосфери;
- діяльність у заходах щодо поліпшення стану навколишнього середовища;
- рівень використання екологічних знань, безпечних технологій у сфері майбутньої професійної діяльності;
- рівень сформованості умінь ухвалювати екологічно-доцільні та конструктивні рішення;
- ступінь сформованості навичок застосування екологічних принципів у професійній діяльності та побуті.

Розподіл за рівнями здійснювався у такій послідовності: за показниками трьох критеріїв ви розраховували середнє значення, за яким визначали рівень сформованості екологічної культури студента. Таким чином рівневий розподіл коливався в межах від 0 до 100 балів. Відповідно до набраної студентом суми балів рівні екологічної культури розподілялись таким чином: 0–20 балів – низький, 20–37 – нижче середнього, 37–63 – середній, 63–80 – достатній, 80–100 – високий.

На основі даних констатувальних досліджень було здійснено відбір експериментальної та контрольної групи. Спочатку на основі виділених показників формування екологічної культури здійснено рівневий розподіл майбутніх учителів у контрольній та експериментальній групах (див. табл. 2.1, рис. 2.1.).

Таблиця 2.1

Розподіл студентів експериментальної та контрольної груп за рівнем сформованості екологічної культури на початку експерименту

Рівні екологічної культури студентів	Контрольна група	Експериментальна група	Усього
Високий	1 (4,0%)	1 (4,2%)	2
Достатній	4 (16,0%)	3 (12,5%)	7
Середній	11 (44,0%)	10 (41,7%)	21
Нижче середнього	7 (28,0%)	8 (33,3%)	15
Низький	2 (8,0%)	2 (8,3%)	4
Разом	25	24	49

Проаналізуємо дані, що були одержані. З досліджуваних груп 2 студенти виявили високий рівень екологічної культури, 7 – достатній, 21 студент – середній, 15 та 4 – відповідно нижче середнього та низький. Частки студентів, що показали високий та достатній рівні сформованості екологічної культури в контрольній та експериментальній групах майже не відрізняються між собою. Констатуємо, що 46,35% студентів перебувають на нижче середнього та низькому рівнях екологічної культури.

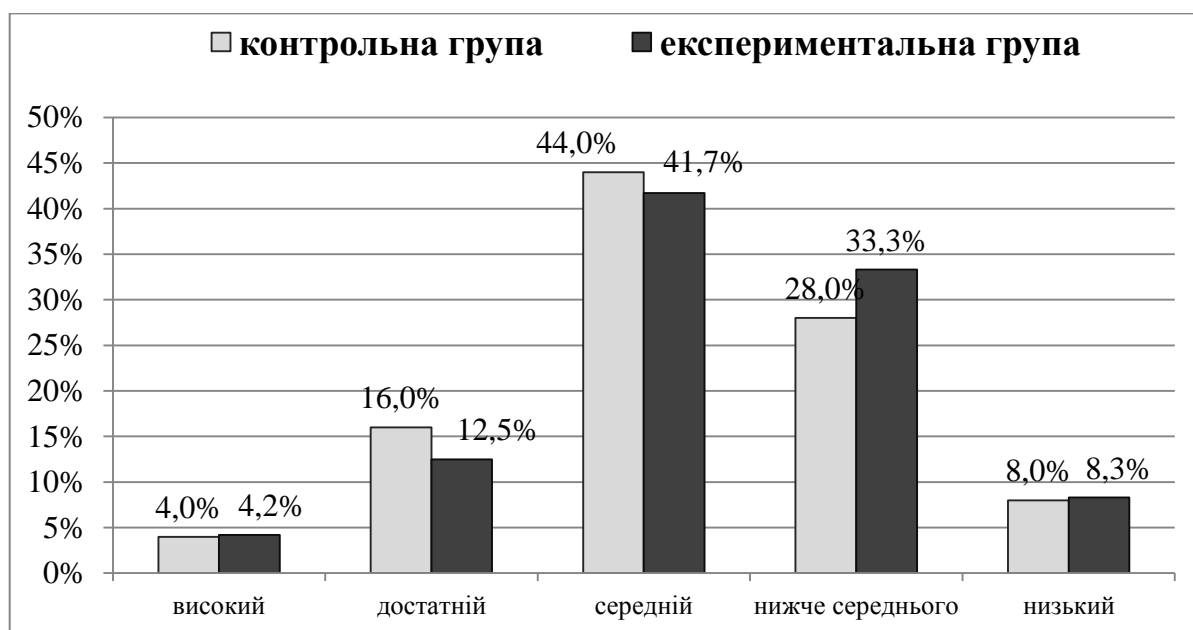


Рис. 2.1. Рівні сформованості екологічної культури студентів контрольної та експериментальної груп на початку експерименту

Як бачимо, розподіли студентів за рівнями екологічної культури на початку експерименту у контрольній та експериментальній групах суттєво не відрізняються. Завдяки цій умові ми змогли якісно сформувати контрольну та експериментальну групи.

Для експериментальної перевірки обґрунтованих умов формування екологічної культури студентів нами запропоновано методику формування екологічної культури студентів, яка передбачає використання різноманітних методів та форм навчальної роботи, що забезпечують формування в студентів професійно-екологічних компетенцій зокрема та екологічної культури загалом.

Під час формувального експерименту нами здійснено перевірку дієвості методики формування екологічної культури студентів. Діагностику формування екологічної культури студентів проведено аналогічно констатувальному експерименту.

Наприкінці експерименту було знову проведено співставлення розподілу студентів за рівнями їх екологічної культури (див. табл. 2.2, рис. 2.2.).

Таблиця 2.2

Розподіл студентів контрольних та експериментальних груп за рівнем сформованості в них екологічної культури наприкінці експерименту

Рівні екологічної культури	Кількість студентів	
	КГ	ЕГ
Високий	2 (8,0%)	5 (20,8%)
Достатній	5 (20,0%)	8 (33,3%)
Середній	10 (40,0%)	9 (37,5%)
Нижче середнього	7 (28,0%)	2 (8,3%)
Низький	1 (4,0%)	0
<b>Разом</b>	<b>25</b>	<b>24</b>

Дані, що були одержані нами, свідчать про те, що в експериментальній групі спостерігається збільшення кількості студентів з високим та достатнім рівнями сформованості екологічної культури, зменшення кількості студентів із

рівнем нижче середнього та відсутністю низького рівня сформованості екологічної культури.

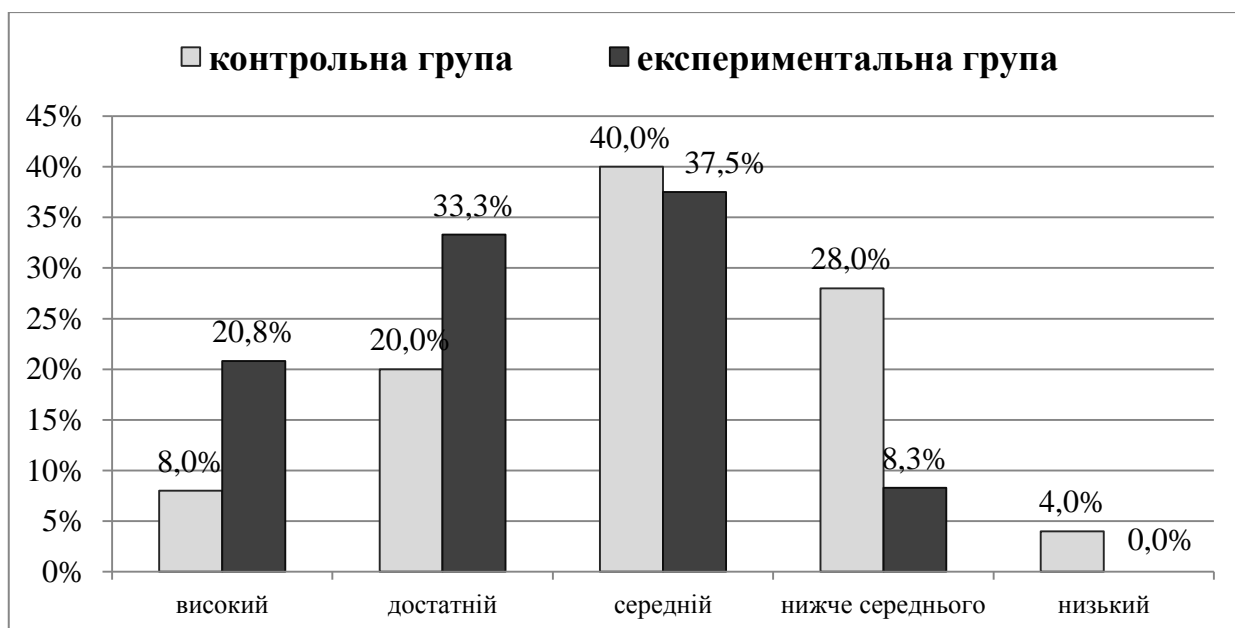


Рис. 2.2. Рівні сформованості екологічної культури студентів контрольної та експериментальної груп наприкінці експерименту

Отже, нами встановлені суттєві відмінності між розподілами студентів КГ і ЕГ наприкінці експерименту.

Таким чином, за результатами експериментального дослідження встановлено, що емпіричні розподіли студентів за ознакою «рівень екологічної культури» на початку та наприкінці експерименту значуще відрізняються між собою.

Динаміка рівнів екологічної культури студентів під час експерименту, що представлена у таблиці 2.3 та свідчить про ефективність запропонованої експериментальної методики формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей.

Було встановлено значуще зростання кількості студентів в експериментальній групі: їх рівень екологічної культури набув високого та достатнього рівня (їх частка від початкового заміру зросла на 16,6% (20,8% відповідно). У контрольній групі приріст був незначним – 4,0% (4,0% відповідно). Наприкінці експерименту в експериментальній групі низького

рівня не виявлено у жодного із студентів; рівень нижче середнього екологічної культури продемонстрували 8,3% студентів, середній – 37,5%, достатній – 33,3% та високий – 20,8% студентів відповідно.

Таблиця 2.3

Динаміка рівнів екологічної культури майбутніх учителів  
під час експерименту, %

Заміри	Групи	Рівні екологічної культури				
		низький	нижче середнього	середній	достатній	високий
1	Контрольна	8,0	28,0	44,0	16,0	4,0
	Експериментальна	8,3	33,3	41,7	12,5	4,2
2	Контрольна	4,0	28,0	40,0	20,0	8,0
	Експериментальна	0	8,3	37,5	33,3	20,8
Приріст	Контрольна	- 4,0	0	- 4,0	+ 4,0	+ 4,0
	Експериментальна	- 8,3	- 25,0	- 4,2	+20,8	+ 16,6

Кількість студентів із низьким рівнем екологічної культури в контрольній групі зменшилася з 8,0% до 4,0% (рівень нижче середнього не змінився). Певні позитивні зрушення відбулися на достатньому та високому рівнях сформованості екологічної культури студентів.

Таким чином, результати дослідження дають змогу констатувати ефективність застосування в навчально-виховному процесі закладу вищої освіти запропонованої методики формування екологічної культури студентів.

Необхідно зазначити, що результати спостереження, бесід, анкетування учасників експерименту дають підстави для такого висновку: системна реалізація педагогічних умов, які забезпечують дієвість заходів щодо формування екологічної культури студентів, значуще змінила ціннісні орієнтації учасників експериментальної групи, їх екологічну свідомість,



ставлення до навколишнього середовища, самих себе. У студентів відбулась трансформація ставлення до природи як до суспільної та особистої цінності. Вони виявляли значний інтерес до сучасних екологічних проблем, аргументовано оцінювали свою еколого-відповідну діяльність, що стало передумовою формування готовності до майбутньої професійної діяльності.

Отже, в ході експерименту визначено основні компоненти сформованості екологічної культури студентів: мотиваційний, знаннєвий, гностичний, поведінковий. Мотиваційний компонент базується на еколого-ціннісних орієнтаціях; знаннєвий компонент передбачає знання предметних цінностей та суб'єктивних чинників; гностичний компонент стосується світогляду екологічної свідомості в її знаннєвій частині; поведінковий компонент стосується корекції суб'єктивного ставлення до екологічних цінностей.

Виокремлено критерії сформованості екологічної культури студентів (мотиваційну готовність, особистісну позицію, рівень екологічних знань) та визначено рівні сформованості екологічної культури студентів: високий, достатній, середній, нижче середнього та низький..

Розроблено методику формування екологічної культури студентів-майбутніх учителів, яка передбачає використання різноманітних методів та форм навчальної роботи, що сприяють формуванню в студентів екологічної культури. В основу методики покладено застосування таких форм навчальної роботи, як еколого-педагогічні тренінги та імітаційно-ігрові заняття, у яких моделювалося розв'язання типових екологічних ситуацій.

У результаті педагогічного експерименту встановлено, що на початку експериментальної роботи за рівнями навчальних досягнень в оволодінні екологічними знаннями студенти досліджуваних груп практично не відрізнялися між собою. У кінці експерименту відбулося суттєве зростання рівня студентів експериментальної групи з високим та достатнім рівнем сформованості екологічної культури.

## ВИСНОВКИ

Фахова підготовка студентів здійснюється в умовах наявних екологічних катастроф. Тому особливої актуальності набуває проблема формування екологічної культури загалом та студентів педагогічних спеціальностей, зокрема.

Майбутня професійна діяльність випускників ЗВО педагогічних спеціальностей вимагає відповідального ставлення до використання природних ресурсів та проблем навколишнього середовища й ця обставина визначає необхідність їх екологічної підготовки та створення системи формування екологічної культури майбутніх учителів.

Визначено, що екологічна культура студентів педагогічних спеціальностей – інтегральне утворення їх особистості, що формується в процесі професійної освіти у закладі вищої освіти й ґрунтується на екологічних знаннях та вміннях, екологічній свідомості, екологічному стилі мислення та діяльності, які проектуються на його професійну діяльність.

На основі узагальнення теоретичних підходів до формування екологічної культури студентів визначено особливості їх підготовки: особливості мікрорівня – на рівні особистості, особливості мезорівня – на рівні групи, особливості макрорівня – на рівні соціуму.

Визначено й обґрунтовано педагогічні умови, необхідні для формування екологічної культури студентів педагогічних спеціальностей. За результатами аналізу психолого-педагогічної літератури та даних експериментальної роботи в дослідженні відображено структурно-функціональну взаємодію мети, завдань та особливостей екологічної підготовки студентів; принципів, змісту, форм та методів формування екологічної культури майбутніх учителів; педагогічних умов формування екологічної культури; компонентів, критеріїв, етапів реалізації методики, діагностики результатів сформованості екологічної культури студентів.

Встановлено, що системне забезпечення реалізації педагогічних умов формування екологічної культури студентів – майбутніх учителів надало дієвості їх екологічному вихованню, екологічній освіті й еколого-практичній діяльності. Формування екологічної культури студентів здійснюється при використанні таких педагогічних умов: реалізація діяльнісного підходу до формування екологічної культури студентів; забезпечення позитивної мотивації майбутніх учителів до формування екологічної культури; використання інноваційних форм, методів і технологій навчання для активізації навчально-пізнавальної діяльності.

Розглянуто сформованість екологічної культури студентів в єдності та взаємодії компонентів: мотиваційного, знанневого, гностичного, поведінкового. Мотиваційний компонент базується на еколого-ціннісних орієнтаціях; знаннєвий компонент передбачає знання предметних цінностей та суб'єктивних чинників; гностичний компонент стосується світогляду екологічної свідомості в її знаннєвій частині; поведінковий компонент стосується корекції суб'єктивного ставлення до екологічних цінностей. Усі інші складники підпорядковані цим компонентам. Критеріями процесу обрано мотиваційну готовність, сформованість особистісної позиції, рівень екологічних знань, кожний з яких характеризується відповідними показниками. Визначено рівні сформованості екологічної культури студентів: високий, достатній, середній, нижче середнього та низький

Розроблено методика формування екологічної культури студентів – майбутніх учителів, яка передбачає використання різноманітних методів та форм навчальної роботи, що сприяли формуванню в студентів екологічної культури. В основу методики покладено застосування таких форм навчальної роботи, як еколого-педагогічні тренінги та імітаційно-ігрові заняття, у яких моделювалося розв'язання типових екологічних ситуацій.

Зафіксовано за результатами формувального експерименту підвищення рівня екологічної культури студентів в експериментальній групі, яка за всіма визнаними критеріями набула високого та достатнього рівня: у порівнянні з

початковим станом їх частка зросла на 16,6% (20,8% відповідно), а в контрольній – на 4,0% (4,0% відповідно).

Результати магістерського дослідження дають підстави вважати, що мету досягнуто, завдання реалізовано.

Це дослідження не вичерпує розв'язання всіх аспектів проблеми формування екологічної культури студентів. Перспективи подальших досліджень убачаємо в інтеграції та реалізації екологічного та соціального компонентів у змісті навчальних дисциплін у процесі професійної підготовки педагогів та розробці навчальних та методичних матеріалів щодо формування екологічної культури студентів ЗВО.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білик Л. І. Теоретико-методичні основи формування екологічної відповідальності студентів у системі виховної роботи вищого технічного навчального закладу : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Черкаси, 2005. 51 с.
2. Боголюбов В. М., Прилипко В. А. Стратегія сталого розвитку : навчальний посібник. Херсон : Олді-плюс, 2009. 322 с.
3. Вайда Т. С. Формування екологічної культури студентів педвузів засобами туристсько-краєзнавчої діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1998. 20 с. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/30945/100310085.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
4. Варениченко А. Б. «Підготовка майбутнього вчителя початкової школи до формування екологічної культури молодших школярів». дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Мелітополь, 2020. 337 с.
5. Вачков И. В., Дерябо С. Д. Окна в мир тренинга. Методологическое основы субъектного подхода к групповой работе : учеб. пособ. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 272 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
7. Вернадский В. И. Размышления натуралиста : в 2 кн. Москва : Наука, 1975. Кн. 2 : Научная мысль как планетарное явление. 191 с.
8. Винокурова Н. Ф., Трушин В. В. Глобальная экология. Москва : Просвещение, 1998. 270 с.
9. Волкова Н. П. Педагогіка : навч. посіб. 3-є вид., стер. Київ : Академвидав, 2009. 616 с.
10. Ворона П. Методика «case study» у навчальному процесі вишів при підготовці фахівців із публічного управління. *Витоки педагогічної майстерності. Педагогічні науки*. 2016. Вип. 17. С. 46-53. URL:

<http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7582/1/Vorona.pdf>.

11. Глазачев С. Н., Когай Е. А. Экологическая культура и образование : очерки социальной экологии. Москва : Горизонт, 1999. 167 с.
12. Головатий М. Ф. Навчи себе сам : навч.-метод. розробка. Київ : МАУП, 2002. 120 с.
13. Гончарук В. В. Формування екологічної культури майбутніх учителів природничих спеціальностей у процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2019. 298 с. URL: <http://elar.khnu.km.ua/jspui/bitstream/123456789/8757/1/Гончарук.pdf>.
14. Горелов А. А. Экология : Курс лекций. Москва : Центр, 2000. 235 с.
15. Горяна Л. Імітаційно-ігровий підхід до екологічної освіти та виховання. Методичні рекомендації. *Рідна школа*. 2003. № 8. С. 63-67.
16. Грубінко В. В. Програма та методичні рекомендації з навчальної дисципліни «Загальна екологія» (за вимогами кредитно-модульної (трансферної) системи на основі компетентнісного підходу). Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. 40 с.
17. Давидович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры. Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1979. 263 с.
18. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. 480 с.
19. Дробноход М. І., Вольвач Ф. В. Екологія як навчальна дисципліна : проблеми методології та змісту. *Вересень*. 2012. № 2. С. 13-32.
20. Душечкіна Н. Ю. Формування екологічного світогляду студентів у закладах вищої освіти : монографія. Умань : ВПЦ «Візаві», 2018. 213 с. URL: <http://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/8624/1/Формування%20екологічного%20світогляду%20студентів%20у%20закладах%20вищої%20освіти.pdf>.
21. Екологічна енциклопедія : в 3 т. / гол. ред. А. В. Толстоухов. Київ : Центр екологічної освіти та інформації, 2006. Т. 1 : А – Е. 432 с.
22. Есаулов А. О. Контроль навчальних досягнень студентів (теоретико-методичний аспект) : монографія. Київ : Національний аграрний

- університет, 2005. 148 с.
23. Загальна методика навчання біології : навч. посіб. / І. В. Мороз та ін. Київ : Либідь, 2006. 592 с.
  24. Захлебный А. Н., Суравегина И. Т. Экологическое образование школьников во внеклассной работе. Москва : Просвещение, 1984. 159 с.
  25. Ильина А. Н. Теоретические проблемы воспитания у старшеклассников экологической культуры как части их мировоззрения : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Москва, 1998. 20 с.
  26. Ильичев Л. Ф., Федосеев П. Н., Ковалев С. М., Панов В. Г. Философский энциклопедический словарь. Москва : Советская энциклопедия, 1983. 840 с.
  27. Каган М. С. Человеческая деятельность: Опыт системного анализа. Москва : Политиздат, 1974. 328 с.
  28. Камынина Т. П. Формирование учебно-проектной деятельности студента в образовательном процессе : дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Оренбург, 2006. 25 с.
  29. Кириченко А. В. Акмеологическое воздействие в профессиональной деятельности госслужащих. Москва : РАГС, 1999. 367 с.
  30. Климчик О. М., Малярчук П. М., Мислива Т. М., Дубровський В. П. Екологія. Вступ до фаху : навчальний посібник. Житомир : Житомирський національний агроекологічний університет, 2008. 344 с.
  31. Комендар В. І. Проблеми екологічного виховання молоді. Ужгород : Мистецька лінія, 1994. 35 с.
  32. Коммонер Б. Замыкающийся круг: природа, человек, технология. Москва : Прогресс, 1974. 279 с.
  33. Кондрашова Л. В. Методические рекомендации по специализированию активних методов обучения в преподавании психологических дисциплин. Кривой Рог : КГПИ, 1990. 34 с.
  34. Крисаченко В. С. Екологічна культура. Теорія і практика : навч. посіб. Київ : Заповіт, 1996. 348 с.
  35. Кудж С., Цветков В. Системный подход в диссертационных исследованиях.

- Перспективи науки и образования*. 2014. № 3 (9). С. 26-32.
36. Леопольд О. Календарь песчаного графства. Москва : Мир, 1980. 216 с.
37. Логвиненко В. М. Теоретичні основи феномену екологічної культури. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2011. № 3. С. 34-38. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI\\_fpp\\_2011\\_3\\_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_fpp_2011_3_6).
38. Лузан П. Г. Методи і форми організації навчання у вищій аграрній школі : навч. посіб. Київ : Аграрна освіта, 2003. 224 с.
39. Людина і довкілля. Антологія : у 2 кн. / упоряд. В. С. Крисаченко. Київ : Заповіт, 1995. Кн. 1 : Природа і людність України в пам'ятках світової і національної культури. 432 с.
40. Люленко С. О., Берчак В. С. Розвиток екологічної культури у майбутніх вчителів основ здоров'я. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. Умань, 2018. Вип. 18. С. 224-232. URL: <http://psv.udpu.edu.ua/article/view/162393>.
41. Львовочкіна А. М. Психологія розвитку екологічної культури студентської молоді : автореф. дис. ... д-ра психол. Наук : 19.00.07. Київ, 2013. 42 с. URL: <http://www.ecopsy.com.ua/data/aref/lyovochkina.pdf>.
42. Малькова, М. О. Формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2006. 252 с.
43. Матеюк О. П. Формування екологічної культури майбутніх економістів як складової професійної підготовки на засадах сталого розвитку : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2008. 238 с. URL: [https://dspace.vspu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/784/dis\\_Mateiuk.pdf?sequence=1&isAllowed=y](https://dspace.vspu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/784/dis_Mateiuk.pdf?sequence=1&isAllowed=y).
44. Мельник Л. Г. Екологічна економіка : підручник. Суми : ВТД «Університетська книга», 2003. 348 с.
45. Методичний вісник : портфоліо як засіб підвищення якості освіти / упоряд. Л. Скальська, О. Нижник, А. Дутчак, С. Клімковська. Івано-Франківськ : ОІППО, 2009. Вип. 2. 59 с. URL: <https://uchika.in.ua/metodichnij-visnik>



portfolio-yak-zasib-samoorganizaciyi-ta-sam.html.

46. Моисеев Н. Н. Историческое развитие и экологическое образование. Москва : МНЭПУ, 1995. 52 с.
47. Моль А. Социодинамика культуры. Москва : Прогресс, 1973. 406 с.
48. Мороз Л. І. Основи професійно-психологічного тренінгу (у запитаннях та відповідях) : навч. посіб. Київ : Вид-во Паливода А.В., 2004. 130 с.
49. Наука и культура. «КС» Вопросы философии. *Вопросы философии*. 1998. № 10. С. 6-7.
50. Негруца Н. А. Формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації аграрного профілю у процесі вивчення економічних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2003. 19 с.
51. Некос А. Н. Екологічна освіта та виховання: географічні та педагогічні основи : автореф. дис. ... канд. географ. наук : 11.00.11 ; 13.00.01. Харків, 1994. 16 с.
52. Новый тлумачний словник української мови : в 3 т. / сост. В. Яременко, О. Слипушко. Київ : Аконіт, 2008. Т. 3 : П – Я. 862 с.
53. Ортега-и-Гассет Хосе Дегуманизация искусства и другие работы : сборник. Москва : Радуга, 1991. 638 с.
54. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 472 с.
55. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням : підручник / за заг. ред. Л. Г. Мельника та М. К. Шапочки. Суми : ВТД «Університетська книга», 2015. 759 с.
56. Павленко І. Г., Курліщук І. І. Формування екологічної культури як фактор соціалізації студентів ЗВО засобами масової комунікації. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2019. № 6 (329). С. 34-43. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7999/6.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
57. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / З. Н. Курлянд та ін. 3-є вид.,

- переробл. і доп. Київ : Знання, 2007. 495 с.
58. Перлз Ф. Опыт психологии самопознания. Москва : Гиль-Эстель, 1993. 240 с.
59. Печчеи А. Человеческие качества. 2-е изд. Москва : Прогресс, 1980. 302 с.
60. Пехота О. М, Будаков В. Д., Старева, А. М. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій. Київ : А.С.К., 2003. 240 с.
61. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс : учебник для студентов педвузов : в 2 кн. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. Кн. I . 576 с.
62. Пометун О. І, Пирожено Л. В. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. Київ : А.С.К., 2003. 192 с.
63. Пономарьова Г. Ф. Педагогічні умови формування екологічної культури студентів педагогічного коледжу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Кіровоград, 1997. 19 с.
64. Психолого-педагогический словарь для учителей и руководителей общеобразовательных учреждений / автор сост. В. А. Мищериков. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 544 с.
65. Пузыр Т. М. Формування екологічної культури майбутніх техніків-екологів у процесі професійної підготовки в коледжах : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Житомир, 2016. URL: [http://eprints.zu.edu.ua/22449/1/dys\\_Puzyr.pdf](http://eprints.zu.edu.ua/22449/1/dys_Puzyr.pdf).
66. Пустовіт Н. А., Білявський Г. О., Бровдій В. М. До концепції неперервної екологічної освіти та виховання в Україні. *Проблеми освіти*. 1996. Вип. 4. С. 5-12.
67. Рогалева Г. И. Системный подход в исследовании воспитательного пространства университета. *Вестник Бурятского государственного университета*. 2013. № 1. С. 199-203.
68. Савчин М. В. Педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2007. 424 с.
69. Салтовський О. І. Основи соціальної екології. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 382 с.
70. Ситаров В. А., Маралов В. Г. Педагогика и психология ненасилия в

- образовательном процессе : учеб. пособ. для студ. пед. вузов. Москва : Академия, 2000. 212 с.
71. Соболева С. М. Екологічна підготовка майбутніх фахівців фінансово-економічного профілю засобами проектних технологій : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2008. 21 с. URL: <https://revolution.allbest.ru/pedagogics/00573239.html>.
72. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия. Сочинение : в 2 т. Москва : Мысль, 1988. Т. 1. 549 с.
73. Степанюк А. В., Герц І. І. Біоетика : навч.-метод. посіб. Тернопіль : ТДПУ, 2001. 144 с.
74. Тарасенко Г. С. Формування естетико-екологічної культури вчителя : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Київ, 1996. 47 с.
75. Титаренко Л. М. Роль польової практики у формуванні екологічної компетентності студентів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Педагогіка*. 2010. № 1. С. 211-216. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-polovoyi-praktiki-u-formuvanni-ekologichnoyi-kompetentnosti-studentiv/viewer>.
76. Ушинский К. Д. Собрание сочинений : в 11 т. Москва : Из-во Акад. пед. наук РСФСР, 1950. Т. 8. 776 с.
77. Фенчак Л. М. Формування екологічної культури студентів вищих аграрних навчальних закладів І-ІІ рівнів акредитації : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2006. 229 с.
78. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ : Головна редакція УРЕ, 1986. 798 с.
79. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. 2-е вид., доп. Київ : Академія, 2010. 456 с.
80. Флешар Е. Дидактичні основи підготовки студентів – майбутніх вчителів-біологів до реалізації екологічної освіти : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02. Київ, 2000. 30 с.
81. Царенко І. Л., Богомаз-Назарова С. М. Формування екологічної культури

студентів при вивченні профільних дисциплін. *Наукові записки Центрально-українського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Педагогічні науки*. 2018. Вип. 173 (2). С. 225-228. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz\\_p\\_2018\\_173%282%29\\_\\_52](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2018_173%282%29__52).

82. Чайка В. М. Основи дидактики. Київ : Академвидав, 2011. 240 с.
83. Чернікова О. В. Підготовка майбутніх учителів біології до формування екологічної культури старшокласників : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Одеса, 2004. 27 с. URL: <http://referatu.net.ua/referats/7569/153469>.
84. Ясінська Н. В. Екологічна культура суб'єктів педагогічного процесу : метод. посіб. Луцьк, 2000. 66 с.

## Додаток А

### Еколого-педагогічний тренінг (розроблено за методикою Л. Мельника)

#### Тема 1 – «Я – об'єкт природи».

Мета – включення навколишнього світу у смислову сферу особистості студентів, розвиток емпатії, розвиток екологічних мотивацій учасників (у першу чергу – подолання антропоцентричного прагматичного ставлення до природних об'єктів).

Час – 90 хвилин (20 хвилин – індивідуальна робота; 70 хвилин – робота у групі).

Форма проведення: метод групових дискусій.

Методичне забезпечення: настільні таблички із назвою об'єктів природи «Рослини», «Тварини», «Мікроорганізми», «Люди».

Проведення тренінгу.

1. Студентська група ділиться на команди (по 3–4 студенти у кожній). Команди займають місце за столами, на кожному з яких розміщено табличку із назвою природного об'єкта. Студенти на свій розсуд обирають окремих представників із запропонованої групи об'єктів природи, (наприклад, «Рослини: ялина, тополя, троянда, будяк»). Важливою умовою є використання в ході тренінгу таких об'єктів природи, які можуть викликати як позитивні, так і негативні емоції у учасників.

2. Викладач пропонує кожному учаснику команди уявити себе об'єктом природи та дати відповіді на питання:

- а) Яку роль ви відіграєте у природі?
- б) Яку користь (шкоду) ви приносите людям (іншим організмам)?
- в) Що заважає вашому існуванню у природі?
- г) Що б ви хотіли змінити у ставленні до вас людини?
- д) Які процеси, пов'язані з діяльністю людини, заважають вашому

нормальному функціонуванню?

е) Які наслідки для довкілля матиме зникнення вас як біологічного виду?

3. У ході обговорення представники кожної команди готують відповіді. Кожен із учасників повинен здійснити презентацію обраного природного об'єкта, намагаючись представити його з якнайкращого боку (навіть у випадку, коли цей об'єкт викликає негативні емоції).

4. Після закінчення обговорення викладач пропонує обговорити результати, використовуючи додаткові питання для дискусії:

а) Що Ви відчували, коли уявляли себе на місці природного об'єкта?

б) Чи одразу Вам вдалося співвіднести себе з іншою формою життя?

в) Чи зміните Ви своє ставлення до природних об'єктів у подальшому?

## **Тема 2 – «Варіанти майбутнього».**

Метою проведення тренінгу є пробудити у студентів бажання замислитись про ймовірне та бажане майбутнє та обговорити різноманітні погляди на це питання.

Час – 90 хвилин (20 хвилин – індивідуальна робота; 70 хвилин – робота у групі).

Форма проведення: метод групових дискусій.

Методичне забезпечення: тексти, які описують чотири варіанти майбутнього (для кожного учасника), таблички із назвою кожного варіанта.

Проведення тренінгу.

1. Ознайомлення студентів із описанням 4-х варіантів можливого майбутнього (під час виконання цього завдання викладач прикріплює таблички із назвою кожного варіанта у різних кутках кімнати) та виконання інструкції: «Після ознайомлення із текстами оберіть найбільш прийнятний для Вас варіант. Займіть місце в тій частині кімнати, де прикріплено назву обраного Вами варіанта. Обговоріть в групі аргументи на захист вашого варіанта».

2. Після обговорення представники кожної групи намагаються переконати решту учасників у перевазі обраного ними варіанта майбутнього.

3. Після закінчення дискусії викладач пропонує обговорити результати,

використовуючи додаткові питання для дискусії:

- від кого залежить реалізація бажаного варіанта майбутнього;
- як Ви можете впливати на реалізацію обраного Вами варіанта у майбутній професійній діяльності та побуті;
- які екологічні інструменти необхідно використовувати для покращання ситуації згідно Вашого варіанта.

### **Варіанти майбутнього: «Золотий вік»**

У перші десятиліття ХХІ століття були витрачені немалі кошти на розробку новітніх технологій. Вчені винайшли спосіб опанування енергії термоядерного синтезу, забезпечивши для жителів Землі практично необмежений доступ до чистої та дешевої енергії. Забруднення навколишнього середовища, що пов'язане зі згорянням викопного палива, майже зупинено. Завдяки сучасним технологіям минулась загроза парникового ефекту, ліквідовані озонові діри, очищаються моря та океани.

Промислово розвинені країни змогли поділитись своїми досягненнями із країнами, що розвиваються, завдяки чому зросли життєві стандарти в цих країнах. За допомогою генної інженерії люди навчились вирощувати високопродуктивні рослини та тварини. Людству більше не загрожує голод. Відновлюються ліси та пустелі.

Однак такі результати розвитку мають свої наслідки. Надмірне використання пестицидів та агрохімікатів у сільському господарстві призвело до вимирання багатьох біологічних видів, а виробництво трансгенних рослинних продуктів викликало незворотні зміни у диких видів.

Населення та промисловість країни сконцентровані на порівняно невеликих територіях, в той час як екологічно несприятливі райони країни втратили населення та залишились спустошеними.

### **«Пекло на Землі»**

Надії вчених на прорив в галузі нових джерел енергії не виправдались. Країни, що розвиваються, відмовились підписати згоду про скорочення викидів, мотивуючи високим рівнем викидів у розвинених країнах. Населення

планети продовжує зростати загрожуючими темпами. Для забезпечення зростаючих потреб людства промисловість надмірно використовує вугілля, нафту та газ, будуються нові ядерні електростанції. Критичне навантаження на світові ресурси неминуче викликає екологічні катастрофи та природні катаклізми. Відбулося затоплення територій внаслідок глобальних змін клімату. Набувають сили потужні урагани.

Боротьба за контроль над світовими ресурсами призвела до декількох ядерних конфліктів, в результаті яких величезні території зазнали радіоактивного забруднення.

Рятуючись від екологічної катастрофи, населення масово мігрує у північні країни, внаслідок чого у Сибіру з'явилися багатомільйонні мегаполіси.

### **«Поки що все гаразд»**

Спочатку події розвивались аналогічно сценарію «Пекло на Землі». Так і не вдалося скоротити використання ресурсів. Коли екологічні катастрофи почали загрожувати навіть промислово розвиненим країнам, людство вдалося до жорстких способів управління. В багатьох країнах на зміну демократії прийшли диктаторські режими.

Стали частими відкриті прояви націоналізму (та інші прояви ворожого ставлення населення до біженців), які виникли як наслідок загрози комфорту та благополуччю жителям екологічно сприятливих районів. Низка багатих країн об'єдналась у потужні військові блоки, які отримали безмежний контроль над основними світовими ресурсами та сировинними базами.

Країни третього світу відмовились брати участь у скороченні викидів, що прискорюють глобальну екологічну кризу. Розвинені країни, як наслідок, перестали надавати допомогу країнам, що розвиваються, в результаті чого їх велика кількість залишилась на межі краху та бідності. При цьому приріст населення залишався незмінно високим, що призводило до надмірного навантаження на природні екосистеми.

### **«Вистачить на усіх»**

Згідно цього варіанта світ обрав інший шлях розвитку. На початку XXI



століття люди почали переконуватися у тому, що порушення біосфери викликане в основному стилем життя, для якого характерним є високий рівень споживання в багатих країнах. Увага світового співтовариства була зосереджена на розвитку «екологічних» технологій та необхідності інвестицій у виробництво «альтернативних» видів енергії.

Завдяки популяризації екологічної освіти та просвіти населення більшість людей змінила свій стиль життя задля збереження навколишнього середовища.

Країни, що розвиваються, погодилися обмежити свої викиди, а багаті країни передали їм сучасні технології. Загальна чисельність населення стабілізувалась на рівні 10 млрд людей, однак завдяки плановій економіці вдалося утримувати шкоду, що завдається навколишньому середовищу, у розумних масштабах.

Життя в країні «Вистачить на усіх» у 2050 році, незважаючи на проблеми, що існують, досить успішне. Основні потреби людей задовольняються на достатньому рівні. Наше суспільство буде існувати довгий час, зберігаючи ресурси для майбутніх поколінь.

## Додаток Б

### Анкета (для студентів)

Відповідаючи на запитання з поданими кількома можливими відповідями, підкресліть, будь ласка, потрібну:

1. Як Ви оцінюєте стан навколишнього середовища в Україні?

Сприятливий.

Задовільний, але є тенденція до погіршення.

Незадовільний.

2. Чи вважаєте Ви себе причетним до вирішення екологічних проблем регіону?

Так.

Ні.

3. Чи цікавлять Вас питання глобальних та локальних екологічних проблем?

Так.

Ні.

Важко відповісти.

4. Які саме екологічні проблеми хвилюють Вас як майбутнього фахівця?

5. Чи можете Ви впливати на вирішення екологічних проблем.

У ближньому оточенні.

В освітньому закладі.

У місті, регіоні, країні.

Важко відповісти.

6. Розташуйте пріоритети в проблемах, указавши, яке місце вони займають у Вашому житті.

Педагогічні      \_\_місце.

Політичні      \_\_\_\_місце.

Екологічні      \_\_\_\_місце.

Сімейні \_\_\_\_\_ місце.

7. Назвіть основні джерела забруднення навколишнього середовища.

8. Назвіть причини забруднення людиною природного середовища.

Байдужість.

Відсутність культури.

Безвідповідальність.

Недостатність знань.

Науково-технічний прогрес.

9. Чи берете Ви участь в екологічній діяльності?

10. Якби Вам випала нагода вплинути на вирішення екологічних проблем,

Ви б вважали за краще:

Діяти самому.

Оплачувати дії інших (у вигляді внесків, податку тощо).

Інше.

11. Чи достатньо Вам екологічних знань, щоб ухвалювати правильні рішення з використання природних ресурсів?

Так.

Ні.

Необхідні якісно нові знання.

12. Чи пов'язуєте Ви власні проблеми зі здоров'ям (якщо вони є) зі станом навколишнього середовища в регіоні?

Так.

Ні.

Важко відповісти.

13. Що найбільше впливає на усвідомлення Вами екологічних проблем?

Стан навколишнього середовища нашого регіону (міста, села).

Засоби масової інформації.

Навчальний процес у закладі вищої освіти.

Особисте враження про екологічний стан в тих регіонах країни, де я побував(ла).

14. Що, на Вашу думку, є рішучим напрямком покращення природокористування?

Упровадження досягнень науково-технічного прогресу й передусім маловідходних та безвідходних технологій.

Перехід до переважно економічних методів управління в галузі природокористування.

Більш тісна взаємодія України з усіма країнами й міжнародними організаціями.

15. Чи вважаєте Ви за потрібне в умовах зростаючої взаємозалежності між розвитком економіки та станом навколишнього середовища пов'язувати господарську діяльність з екологічними вимогами?

Так.

Ні.

Важко відповісти.

16. Чи потрібна екологічна освіта Вам, як майбутнім педагогам?

Так.

Ні.

Важко відповісти.

17. Якщо Ви вважаєте за потрібне мати екологічні знання, то поясніть, з якої причини.

Для загального розвитку.

Це одна з умов здорового способу життя.

Щоб самостійно розібратися в екологічному стані.

Оскільки ці знання входять до навчального плану предметів, які я вивчаю в інституті (університеті).

Екологічні знання потрібні мені для майбутньої професійної діяльності.

18. Чи можна вважати, що Ваша майбутня професія потребує знань з питань управління охороною природи, створення механізмів раціонального використання природних ресурсів?

Так.

Ні.

Важко відповісти.

19. Чи вважаєте Ви за доцільне з деяких тем поєднувати вивчення предмета «Основи екології» з педагогічними дисциплінами?

Так.

Ні.

Важко відповісти.

20. Вкажіть у порядку пріоритетності шляхи покращення екологічної ситуації в Україні.

Посилення адміністративної та матеріальної відповідальності за правопорушення в галузі охорони природи і використання природних ресурсів.

Реструктуризація економіки із суттєвим зменшенням частки енерго- і матеріалоемних виробництв.

Формування збалансованої системи природокористування.

Створення в країні ефективної системи екологічної освіти, виховання та інформування.

Підвищення рівня екологічної культури населення.

## Додаток В

### Тестові завдання для виявлення рівня екологічних знань студентів

1. Назвіть закони-прислів'я Б. Коммонера та поясніть їх. Наведіть приклад.
2. Дайте визначення поняття «сталий розвиток». Поясніть його походження.
3. Назвіть основні рекомендації «Порядку денного – XXI».
4. Екологія – це наука, що вивчає:
  - a) вплив людини на навколишнє середовище
  - b) взаємодію організмів та їх угруповань із середовищем їх існування
  - c) розвиток промисловості та сільського господарства
  - d) вплив екологічних факторів на біосферу
5. Об'єктом вивчення екології є:
  - a) антропосфера
  - b) екосистема
  - c) фітоценози
  - d) заповідники
6. Емерджентність екосистеми – це:
  - a) властивість компонентів екосистеми функціонувати незалежно один від одного
  - b) кількість зв'язків між компонентами екосистеми
  - c) набуття екосистемою властивостей, що якісно відрізняються від суми властивостей всіх компонентів
  - d) підпорядкованість більш однорідних за своєю будовою екосистем більшим за розмірами й різномірним екосистемам
7. Функціональне підпорядкування екосистем різного рівня організації називається:
  - a) землевпорядкуванням

- b) раціональним природокористуванням
- c) трофічною структурою
- d) ієрархією

8. Біосфера включає в себе:

- a) верхню частину гідросфери, нижню частину атмосфери й усю літосферу
- b) нижню частину літосфери й верхню частину атмосфери
- c) світовий океан та повітряне середовище
- d) верхню частину літосфери, нижню частину атмосфери й усю гідросферу
- e) економічні системи та природні територіальні комплекси

9. Будь-які елементи або умови середовища, які впливають на організм і на які той реагує пристосувальними (адаптивними) реакціями, називаються:

- a) довкіллям
- b) мутацією
- c) екологічними факторами
- d) виробничою діяльністю
- e) екологічним впливом

10. Адаптація – це:

- a) пристосування організмів до умов середовища, що виявляється у зміні їх зовнішніх та внутрішніх параметрів
- b) сукупність реакцій неживої системи, що підтримує її функціональну стійкість, якщо біотичні умови середовища змінюються
- c) засіб підкорення людиною природи в процесі еволюції протягом існування біосфери
- d) пристосування організмів до екологічної катастрофи в процесі еволюції, що виявляється в зникненні певних видів організмів

11. Головними екологічними глобальними наслідками забруднення атмосфери є:

- a) смог

- b) парниковий ефект
- c) глобальне потепління
- d) загроза біорізноманіттю
- e) кислотні дощі

12. До абіотичних екологічних факторів відносять:

- a) промисловість, сільськогосподарське виробництво, транспорт
- b) флору й фауну
- c) фактори, що впливають на стан екологічної науки
- d) фізичні, хімічні, фізико-хімічні фактори
- e) зоогенні, фітогенні та мікробіогенні фактори

13. Взаємовідносини між живими організмами, при яких організм одного виду частково або повністю живе в (або) на тілі іншого, завдаючи йому шкоди, називаються:

- a) паразитизмом
- b) хижацтвом
- c) симбіозом
- d) коменсалізмом

14. Продуценти – це:

- a) організми, головним чином бактерії та гриби, які протягом усієї своєї життєдіяльності перетворюють органічні рештки в неорганічні речовини
- b) організми, які синтезують з неорганічних сполук органічну речовину з використанням енергії Сонця або енергії, що вивільняється при хімічних реакціях (вищі рослини, водорості, деякі бактерії)
- c) організми, що живляться органічною речовиною, перетворюючи її, головним чином, в інші органічні сполуки

15. Редуценти – це:

- a) організми, головним чином бактерії та гриби, які протягом усієї своєї життєдіяльності перетворюють органічні рештки в неорганічні речовини
- b) організми, які синтезують з неорганічних сполук органічну речовину з використанням енергії Сонця або енергії, що вивільняється при



хімічних реакціях (вищі рослини, водорості, деякі бактерії)

с) організми, що живляться органічною речовиною, перетворюючи її, головним чином, в інші органічні сполуки

16. Консументи - це:

а) організми, головним чином бактерії та гриби, які протягом усієї своєї життєдіяльності перетворюють органічні рештки в неорганічні речовини

б) організми, які синтезують з неорганічних сполук органічну речовину з використанням енергії Сонця або енергії, що вивільняється при хімічних реакціях (вищі рослини, водорості, деякі бактерії)

с) організми, що живляться органічною речовиною, перетворюючи її, головним чином, в інші органічні сполуки

17. Екологічна система – це:

а) угруповання живих організмів та середовища мешкання їх, що складає єдине ціле на підставі зв'язків живлення та засобів одержання енергії

б) угруповання рослин та тварин, які населяють одну територію, взаємно пов'язані у ланцюгу живлення та впливають один на одного

с) сукупність особин одного виду, що займають певний ареал, вільно схрещуються один з одним, мають спільне походження, генетичну основу

18. Будь-яка природна система може розвиватися лише за умови використання матеріально-енергетичних та інформаційних можливостей навколишнього середовища; абсолютно ізольований саморозвиток неможливий – це визначення

а) закону сукупної дії природних факторів

б) закону розвитку довкілля

с) закону рівнозначності умов життя

19. Людина за типом живлення належить до:

а) продуцентів

б) консументів

с) редуцентів

20. Об'єкти та явища природи, що використовуються або можуть бути

використані в майбутньому для прямого та непрямого споживання та сприяють підтриманню умов існування людства, підтриманню якості життя, відновленню населення, називають:

- a) природними ресурсами
- b) природними умовами
- c) культурою
- d) потребами людини

21. Природно-ресурсний потенціал– це:

- a) усі запаси природних ресурсів, які відомі на даному етапі розвитку людства
- b) частина природних ресурсів, яка може бути використана у господарській діяльності без утворення небезпеки для життя людей та існування суспільства
- c) потенційно доступні для споживання ресурси, які на теперішній час не використовуються

22. Рациональне природокористування передбачає:

- a) максимальне зниження непродуктивних втрат природних ресурсів та шкідливого впливу антропогенної діяльності на довкілля при одночасному відтворенні відновних ресурсів та підтримання стійкості природних систем
- b) максимальне використання всіх доступних для видобування та переробки природних ресурсів для найкращого задоволення людських потреб
- c) мінімальне використання доступних для видобування та переробки природних ресурсів, якнайменше втручання людини в природне середовище з метою збереження природного стану біосфери

23. Привнесення в середовище, або виникнення в ньому нових, зазвичай не характерних для нього фізичних, хімічних чи біологічних агентів, а також перевищення середнього багаторічного рівня (у межах крайніх коливань) природного вмісту цих агентів, що призводить до негативних наслідків, називається:

- a) екологічним впливом

- b) стихійним лихом
- c) забрудненням
- d) епідемією

24. Основними джерелами забруднення середовища в Україні є:

- a) теплоенергетика, важка промисловість, агропромислове виробництво, транспорт, комунальне господарство
- b) харчова промисловість, атомні електростанції та торгівля
- c) гідроелектростанції, повітряний та водний транспорт
- d) залізничний транспорт, рекреація та легка промисловість

25. Вплив людини на навколишнє середовище призводить до:

- a) вичерпання ресурсів, зміни хімічного складу середовища, перетворення та руйнування природних ресурсів, накопичення відходів
- b) створення нових природних систем, підвищення продуктивності біосфери, забезпечення кращих умов життя диких тварин
- c) підвищення стійкості природних систем, створення нових видів ресурсів, еволюції органічного світу
- d) зміни інтенсивності геологічних процесів, зміни середнього хімічного складу земної кори, перерозподілу речовини між геосферами

26. Генеральна стратегія в галузі охорони водних ресурсів в усіх країнах світу передбачає:

- a) застосування екологічно чистих технологій у виробництві для поліпшення якості вод
- b) запобігання забрудненню та перегріванню вод
- c) урахуванням альтернативних варіантів водопостачання та водоспоживання.

## Додаток Г

**Анкета оцінювання рівня мотиваційної готовності студента до  
екологічної діяльності**

№	Якості студента	Оцінка
1	Прагнення до екологічно виправданої діяльності, бажання брати участь у практичних заходах щодо поліпшення стану довкілля, ступінь залучення до роботи	
2	Потреба до вивчення екологічних проблем, ступінь переконаності у необхідності екологічних знань для майбутньої професійної діяльності	
3	Інтерес до вивчення та використання методів, способів та прийомів екологізації економіки	
4	Прагнення до підтримання належного еколого-етичного клімату у колективі, до виконання спільної еколого-економічної діяльності	
5	Моніторинг стану навколишнього середовища щодо його впливу на здоров'я, проведення профілактичної роботи з населенням щодо цього	

Інструкція:

Оцініть кожну із наведених якостей студента \_\_\_\_\_ за пропонованою шкалою.

Критерії оцінювання – прояв якостей:

постійно – 17–20,

часто – 13–16,

періодично – 9–12,

епізодично – 5–8,

ніколи – 1–4.

## Додаток Д

## Анкета оцінювання рівня сформованості особистісної позиції студента

№	Якості студента	Оцінка
1	Дотримання здорового способу життя та його пропаганда, підтримка еколого-відповідної атмосфери	
2	Діяльність у заходах щодо поліпшення стану навколишнього середовища	
3	Рівень використання екологічних знань, безпечних технологій у сфері майбутньої професійної діяльності	
4	Рівень сформованості умінь прогнозувати наслідки виробничої діяльності, ухвалювати екологічно-доцільні та конструктивні рішення	
5	Ступінь сформованості навичок застосування екологічних принципів у професійній діяльності та побуті	

Інструкція:

Оцініть кожну із наведених якостей студента \_\_\_\_\_ за пропонованою шкалою.

Критерії оцінювання – прояв якостей:

постійно – 17-20,

часто – 13-16,

періодично – 9-12,

епізодично – 5-8,

ніколи – 1-4.